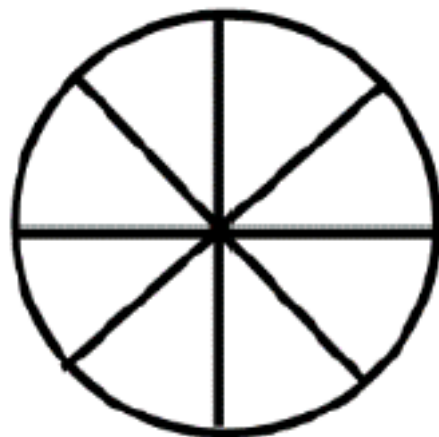

Първият опит в тази посока принадлежи на Г. Чернохвостов, който през 60-те години на миналия век формулира основните конструктивни елементи в глаголическото писмо Δ , \circ и $+$, свързвайки ги с християнската идея (Kiparsky 1964: 393–400; Кипарский 1968: 91–97).

Привърженик на идеята за ендеогенен произход на глаголицата е и специалистът по история на българските шрифтове Васил Йончев, който през 80-те години на миналия век съставя своя генеративен модел на глаголическите букви, представляващ окръжност, пресечена от отвесна, хоризонтална и две разполовяващи квадрантите линии (Йончев, Йончева 1982; Йончев 1997). В този си вид обаче моделът на В. Йончев има нужда от оптимизиране, предвид факта, че конструиран изцяло на базата на кръга, той не отчита квадратната база на част от буквите в глаголицата, което води до своеобразно изкривяване на правите линии в техния чертеж.

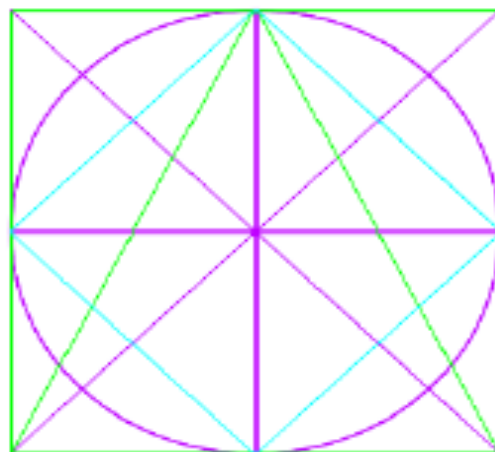
Предлагана хипотеза

Споделяйки становището, че Константин-Кирил Философ създава оригинална по своя замисъл писменост (не без влиянието обаче на предходната близкоизточна писмена култура, от която той черпи вдъхновение с пълни шепи), се опитах да коригирам неточностите, които виждах в генеративния глаголически модел на В. Йончев. Чрез наслагване на глаголическите букви мислено една върху друга образувах сложносъставна фигура, изградена на принципа на припокриващи се правоъгълна и полярна координатна система с обща начална точка. Условно я нарекох с термина *глаголическа матрица*, който ще употребявам и по-нататък.

Построението включва:

Основни постулати:

- център
- лъчи, излизащи от центъра и формиращи кръстове $+$ ⁴, \times ⁵
- квадрат \square ⁶
- ромб \diamond ⁷
- триъгълник голям Δ . Още триъгълници $\triangleleft \triangleright \nabla \triangle$
- кръг голям (макроокръжност) \circ ⁸
- спирала S – малки кръгове в секторите между раменете на двата кръста⁹.

ните ще спомена Г. М. Прохоров (Прохоров 1992: 178–199), Е. Э. Гранстрем (Гранстрем 1955: 300–313), Ю. С. Степанов (Степанов 1991: 23–45), Р. Акобян (Акобян 2018: 30–58) и др.

⁴ Правият четириконечен кръст се възстановява като конструктивен елемент по глаголическата буква H (AZZ). Части от него откриваме в P (HAIW) и P (POKON). Погледнато от обратна перспектива, фигурата $+$ служи за генериране на упоменатите букви.

⁵ X-образният кръст се възстановява въз основа на глаголическите букви X (HNBTE) и X (HJE). Части от него откриваме в X (GAGOLN) и X (XPRZ).

⁶ Квадратът се възстановява въз основа на глаголическите букви H (AZZ), B (BOKZI), H (KAKO), H (PTB), H (HAI) и H (HAI), всяка от които съдържа определена част от цялата фигура. Квадратът като елемент присъства и в генеративния глаголически модел според Самбуняк, но в различна конфигурация. Вж. Sambunjak 1998.

⁷ Ромбът (втори квадрат под ъгъл 45°) се възстановява въз основа на буквите от глаголицата H (SFLW), първия елемент на йотуваната голяма носовка H (HAI), H (HAI), както и H - и H -образните варианти на буквите H (HAI) и H (HAI).

⁸ Големият кръг (макроокръжността) се възстановява въз основа на глаголическата буква H (HAI). Части от него откриваме в H (HAI) и H (HAI), H (HAI), и H (HAI).

⁹ Осемте секторни кръга спирала се възстановяват чрез глаголическите букви H , H и H .

Още кръгове:

- среден по размер кръг, концентричен на големия¹⁰;
- още два средно големи кръга, чиито окръжности се пресичат с окръжността на концентричния кръг и имат допирна точка помежду си в центъра, а диаметрите им лежат върху вертикалното рамо на $+$ ¹¹;
- две полуокръжности с допирна точка в центъра¹².

Така оптимизираният генеративен модел проявява следните свойства:

- Той е антитетична фигура, съдържаща антитези: горе ↔ долу, ляво ↔ дясно, затворено ↔ отворено пространство, кръг ↔ квадрат
- Освен това е симетрична фигура, определена спрямо координата на центъра.
- Генеративният модел не е прост геометричен конструкт. Той е условен и абстрактен образ на мирозданието и свещената история. В този смисъл всеки глаголически знак, генериран в него, освен звуково и числово значение има също и концептуално. Планът на съдържание на глаголицата като система от концептограми са християнската догматика и свещената история, чиито предметни компоненти стават означаеми посредством графичните знаци. Наличието, респ. отсъствието, на определен постулат като градивен елемент е значимо за тълкуването на буквите. Семантиката се базира на комбинацията от съставки. Всяка буква съдържа в себе си частите на цялото и в семиотичен план може да бъде възприета адекватно само в матрицата, която е своеобразен генератор на смисли.

Изхождайки от тази хипотеза, на следващите страници ще изложа своята интерпретация на първия и последния глаголически знак – **Ѡ** и **Ѳ**.

Специфика на изследването

Преди да започна, искам да уточня, че не разполагаме с никакви преки исторически сведения за символното значение на буквите от глаголическата азбука. Въпреки това обаче аз съм убедена, че те притежават такова, защото са плод на дълбоко символичната по своя характер и изпълнена с богата образност източнохристиянска култура. Всичко в нейната естетика почива на християнския догмат за изразяване на трансцендентното чрез неподобни образи от света на иманентното. Това е начин на мислене и метод на представяне – начинът на мислене и методът на представяне на съставителя на тази феноменална азбука, глаголицата, св. Константин-Кирил. Тъкмо защото липсват автентични свидетелства за скрития смисъл на буквите, науката се оказва недостатъчна в това дирене и отстъпва място на съзерцанието. Съзерцателят на глаголическите знаци ги възприема до голяма степен като произведение на изкуството, в което всеки може да открие авторовото послание. И ако личната интерпретация се вписва в каноните на културата, чиято рожба са творецът и неговата творба, и не внася смисъл, чужд на изконното източно християнство от IX в., то тя е правилна и адекватна¹³.

В този смисъл настоящото експозе не претендира за научност. В него има само елементи на такава, доколкото правим общ преглед на изказаните до този момент научни мнения относно нашия предмет на изследване – първата и последната глаголическа буква, като писмени знаци с оглед на тяхната формална и структурно-функционална страна. Отивайки отвъд видимото обаче, в сферата на символното възприятие, ние се отказваме от обективността. Защото символното мислене не е историческото и рационалното мислене. Ако второто е изцяло съзнателно, подчинено на документите и аргументите, то първото се впуска в невнятного, издига се в сферите на свръхсъзнателното, обляга се на интуицията и преданието, без да търси доказателства.

¹⁰ Кръгът, който е концентричен на големия, се възстановява чрез буквите **Ѡ** (ФРЪТЬ) и **Ѣ** (ИКЪ).

¹¹ Външно допирните на концентричния кръгове се възстановяват чрез буквите **Ѣ** (ИЖЕ²⁰) и **Ѡ** (СЛОВ).

¹² Двете полуокръжности се възстановяват чрез глаголическите букви за носовите гласни.

¹³ Върху символиката на глаголическото писмо са писали К. Ерикссон (Ericsson 1970: 105–120), М. Самилев (Samilov 1970: 98–104), Ф. Винке и Р. Детре (Vynke, Detrez 1992: 23, 219–250), Л. Савелиева (Савельева 1993: 152–158; 1994: 13–31; 1998), Е. Димитрова (Димитрова 1995: 21–30), Л. Б. Карпенко (Карпенко 1998: 61–68; Карпенко 1999; Карпенко 2004), Ив. Добрев (Добрев 2005), Б. А. Успенски (Успенский 2005: 63–76), Х. Миклас (Miklas 2007: 45–79), и др. Обзор на изследванията в това направление вж. у Димитрова 2012: 371–394.

Семиотичен анализ

Изложението следва съответен порядък. На първо място, дефинира се мястото на буквата по хоризонталата и вертикалата на числовата редица, която формират глаголическите писменà (съобразно десетичната бройна система). По-нататък се анализират формата на знака, неговото име, числовата му стойност и свързаната с тях символика. Следва тълкуване на паратактичните и синтактичните контекстуални връзки с другите букви от азбуката. Най-накрая се представя образната интерпретация на буквата.

Източници на изследването

Ползвам следните извори:

- Абецедари от X – XV в.¹⁴:
 - Преславски¹⁵, Парижки¹⁶, Мюнхенски¹⁷, Бандуричев¹⁸, Стокхолмски (Дивишев), Турски, Чайнички, Радославов¹⁹ и др.
 - 0 писменехъ Черноризьца Храбъра, по Лавр. преп. от 1348 г.²⁰.
 - Църковнослав. химнични творби с азбучни акростиси²¹ в канони и цикли стихирни:
 - Гранеса добра Константинова – по Триод постен (Жеравненски триод), XIII в., НБКМ 574, стара сигнатура – НБКМ Фрагм. 9²².

¹⁴ Абецедарите представляват списъци с буквите в тяхната азбучна последователност. Срещат се като самостоятелни изписвания върху камък (напр. Преславския абецедар) или дърво (напр. Новгородската брезова грамота № 591); като бележки в полетата на ръкописи (напр. в Псалтира на Димитър) или като част от оригинални славянски съчинения (напр. изброяването на поредица букви в трактата на Черноризец Храбър „О писменех“). Те са важен източник за реконструкцията на развитието на графичната и фонологичната система с данните, които предоставят за състава и подреждането на буквените символи. За абецедарите вж. повече у Велчева 1985: 20–26. Вж. също от по-ново време: у Marti, Veder 2000: 227–243; Илиева 2014; Димитрова 2021. В моята работа ползвам данните от обобщителната таблица в цит. съч. на Marti, Veder 2000: 234–240.

¹⁵ Преславски абецедар, изсечен върху един от зидовете на Кръглата църква в Преслав, изградена при управлението на цар Симеон (началото на X в.). Съдържа глаголическата азбука до буква Р.

¹⁶ Abecedarium Bulgaricum (Български, Парижки абецедар) от XI – XII в. Написан е върху латински ръкопис от X – XI в. (съхраняван под № 2340 в Парижката национална библиотека), днес изгубен. Съдържа 31 глаголически букви, над които с готическа латиница са изписани имената им.

¹⁷ Мюнхенски кирилско-глаголически абецедар от XII в. Написан е върху последния лист на латински ръкопис от X в., който се пази под № Cod. a. 14485 в Мюнхенската държавна библиотека.

¹⁸ Бандуричев абецедар от XIII в. Съдържа имената на старобългарските букви, написани на гръцки.

¹⁹ Късни абецедари от периода XIV – XV в. (последните два кирилско-глаголически). Носят белезите на хърватска глаголическа практика.

²⁰ Това единствено известно ни днес произведение на Черноризец Храбър е писано вероятно на глаголица в края на IX век, ок. 893 г. То е с ярко изразен полемичен характер, посветено на защитата на славянската писменост от влиянието на чуждите, най-вече византийските среди, и техните поддръжници в България. До нас е достигнало в над сто преписа, като най-ранният е от 1348 г., в т.нар. Лаврентиев (Иван-Александров) сборник. Поради значителното отстояние във времето между преписите и незапазения оригинал, практически е невъзможно да се установи със сигурност кои дялове от творбата са вариации, получени в резултат на ръкописното тиражиране, и кои представляват по-късни вставки. Паметникът е издаден през 1968 г. от К. Куев (Куев 1968). Нови данни за рецепцията на творбата и нейната функция добавя Хр. Трендафилов (Трендафилов 1987: 91–98). За целите на изследването си ползвам публикацията на текста в академичната „Христоматия по старобългарска литература“. Вж. Христоматия 1974: 96–98.

²¹ Какво означава *акростих* – това е произведение в стихна форма, написано така, че първите букви на всеки стих, строфа или други повтарящи се структури в текста да образуват някакво скрито послание, напр. името на автора. При азбучния акростих първите букви на отделните структурни единици следват азбучния порядък.

²² Чрез детайлен текстологичен анализ на голям брой триодни ръкописи големият български учен химнолог Г. Попов установява наличието на оригинално (непреводно) старобългарско стихотворение от 18 стиха, съществуващо във формата на азбучен акростих, образуван от началните букви на ок. 440 тропара в състава на също така оригинален (непреведен) пълен цикъл великопостни трипеснеци и четирипеснеци. Началото на акростиха гласи: гранеса добра константинова („Добри стихове Константинови“). Въз основа на него, както и на езиковите особености на творбата изследователят допуска, че неин автор е един от следовниците на св. Седмочисленици – епископ

- Цикъл азбучни стихире за Предпразненство на Рождество Христово и за Богоявление, по Скопски преп. от XIII и с допълнения по Хлад. XIV в.²³.
- Заупокойни азбучни стихире, Требник, по сръб. преп. XIII в., РНБ, О. п. 1.14.²⁴
- Произведения от жанра Тълковна азбука²⁵:
 - Азбучна молитва, по Синод. преп. от XII в., л. 2–3²⁶.
 - *Азъ ѿсмь всемоу миру свѣтъ*, I ред., по ркп. Йос.-Вол. 529 (II полов. XVI в.), л. 5406–5416²⁷.
- II ред. Азбука на Иван Фьодоров. Львов, 1574²⁸.
- *Азъ прѣже о Господѣ Бозѣ начинаю вѣщати* – по преп. РГБ, ТСА 408 (М. 1345), л. 4836–465²⁹.

Константин Преславски, т.е. че се касае за наистина ранно химнографско произведение. Поради обема и композиционната си издръжаност стихотворението грабежа добра константинова е единственото, засега непознато и на византийската литература, явление от този вид в християнската църковна поезия. Попов 1985: 121, 128–129.

²³ Първата публикация на тези ценни химнографски паметници, която използвам и аз в работата си, принадлежи на Кл. Иванова (Иванова-Константинова 1971: 350–365). По-късно с тяхната текстова история се занимава обстойно Г. Попов, който открива, че същите са дело на св. Климент Охридски, т.е. имат важността на първични свидетели. Вж. Станчев, Попов 1988: 160–169, както и най-новото издание на Климентовите предпразнични трипеснеци за Рождество Христово у Попов 2013.

²⁴ Езиковите характеристики на требника, в който е включен Чинът за погребение на миряни и свещеници, съдържащ този цикъл азбучни стихире, според наблюденията на В. М. Загребин го сближават с другите известни в науката ръкописи от сръбските територии – глаголически и кирилски с глаголическа основа. Своеобразните преписвачески грешки и глаголическата подредба на азбучните стихире свидетелстват за наистина дълбока древност на превода, както и за опита на славянския преводач в съставянето на акростишни творби. Изследователят не изключва и вероятността азбучните стихире да са оригинално славянско съчинение, в което за модел да е взет само броят на буквите от гръцката азбука, а като начало да са използвани фрази от известни химнографски творби. Вж. Загребин 1981: 69, 73–83.

²⁵ В съвместната студия на Н. С. Демкова и Н. Ф. Дробленкова от 1968 г. е събран обилен материал за тълковните азбуки, между които „Азбука за Христос“, „Азбука за Адам“, „Азбука покаяна“, „Аз ѿсмь богъ“. Съпоставката, която изследователките правят между различните съчинения от жанра, убедително показва древността на този тип литература, както и че е имало интензивен процес на взаимно проникване между акростиховете. Стихове, започващи с имената на славянските букви (или техни варианти), са били пренасяни от едно произведение в друго, понякога изцяло, понякога частично. Все пак трябва да се има предвид, че повечето от най-древните азбуки, чрез които би могло да се опита да се реконструира процесът на възникване на имената на славянските букви, са запазени в късни редакции, възникнали на базата на нови варианти на текстовете, включващи материали, известни на съставителя на тези, така да се каже, нови „издания“ на азбуки. Вж. Демкова, Дробленкова 1968: 51.

²⁶ Сравнявайки „Азбучната молитва“ с текста на молитвата на Кирил Философ в състава на службата за Кирил и Методий, българският палеославист Е. Георгиев открива поразително сходство между тези текстове, което му дава основание да изкаже хипотезата, че автор на „Азбучната молитва“ е самият Кирил. Вж. Георгиев, Емил. *Кирил и Методий основоположници на славянските литератури*. София: БАН, 1956, с. 156–158. Трябва обаче да се вземе предвид и възможността поетичната преработка на молитвата на св. Кирил да е направена от негови последователи. Вж. Демкова, Дробленкова 1968: 49. За целите на изследването си ползвам публикацията на текста на „Азбучна молитва“ в академичната „Христоматия по старобългарска литература“. Вж. Христоматия 1974: 50–51.

²⁷ Н. С. Демкова и Н. Ф. Дробленкова откриват в акростишните творби „Аз есмь всемоу миру свет“ и „Азбука на Христос“ реминисценции от „Написание на правата вяра“, за чийто автор в науката се приема Константин-Кирил Философ*. Това дава основание на изследователките да заключат, че текстове като Символ-веруюто на Константин-Кирил, „Азбучната молитва“ и службите в чест на славянските първоучители служат дълго време като източник за създаването на нови азбучни акростиховете, които, макар и по-късни, възсъздават мисленето и идейната постановка на първите творби от този жанр.

* За принадлежността на „Написание за правата вяра“ към творчеството на Константин-Кирил Философ вж. Николский 1928: 1–37 и цитираната там литература. Вж. също и Георгиев 1956: 222–226.

В моята работа използвам публикацията на текста на Първата редакция на акростиха „Азъ есмь всемоу миру свѣтъ“ у Демкова, Дробленкова 1968: 54–56.

²⁸ В моята работа използвам публикацията на текста на Втората редакция на акростиха „Азъ есмь всемоу миру свѣтъ“ у Демкова, Дробленкова 1968: 56–57.

²⁹ В изследването си върху тълковните азбуки Н. С. Демкова и Н. Ф. Дробленкова отбелязват близостта на акростиха „Азъ прѣже о Господѣ Бозѣ начинаю вѣщати“ до „Написание за правата вяра“. Авторките изхождат от стигащото до

- Азъ ѳемь Богъ, по преп. БАН, 13.3.21, л. 8–86 и РНБ, Погод., № 1615 (1632)³⁰.
- Азъ ѳемь Богъ первый — по преп. РНБ, Погод. 1675, л. 2406–2416³¹.
- Азбѹка ѳв Адамѹ — по преп. РНБ, Q.I.1130, л. 294–295³².

Място на буквите Ч и Т в реда на глаголицата

В таблицата по-долу разполагам глаголическите букви (38 на брой според свидетелството на Черноризец Храбър³³) съобразно числовата им стойност в четири хоризонтални (паратактични) реда от по девет писмена, т.нар. енеади (деветици) + двете последни на петия ред на десетохилядите, както следва³⁴:

- ✓ Първа енеада – на единиците – от 1 до 9
- ✓ Втора енеада – на десетиците – 10, 20, 30 ... 90
- ✓ Трета енеада – на стотиците – 100, 200, 300 ... 900
- ✓ Четвърта енеада – на хилядите – 1000, 2000³⁵.

Тук е мястото да уточня термините, които ще употребявам: С термина *глаголически паратактис* ('паратактичен ред') наричам последователността на буквите в азбучната редица по съседство една след друга. С термина *глаголически синтаксис* ('синтактичен ред') пък означавам последователността на буквите според разположението им по вертикалата. Със запетая се отделят два вариантни облика на една и съща буква, напр. при десетичното И. С наклонена черта '/' се отделят различни букви, засвидетелствани с една и съща числова стойност.

Всяка енеада в тълкуванието ми отговаря на определен период от свещената история.

почти буквални съвпадения тематично и стилово единство на двете произведения, основният акцент в които пада върху троичността на Бога. Вж. повече у Демкова, Дробленкова 1968: 47.

В моята работа използвам публикацията на текста на акростиха „Азъ прѣже ѳ Господѹ Бозѹ начинаю вѣщати“ у Демкова, Дробленкова 1968: 57–58.

При изводи за авторството на молитвата „Азъ прѣже ѳ Господѹ Бозѹ начинаю вѣщати“, обаче трябва да се вземе предвид и възможността въпросният акростих да е направен от последователи на Кирил.

³⁰ Текстът на древната тълковна азбука „Азъ емь Богъ“ е засвидетелстван в състава на втората редакция на „Сказание за буквите“ от Черноризец Храбър. Тази акростишна творба е достигнала до наши дни в редица преписи. Тя е публикувана многократно според преписа в Берлинския сборник от XIII – XIV век, като се почне от В. Караджич, И. В. Ягич, П. А. Лавров и др. учени. Текстът на азбуката „Азъ емь Богъ“ от Берлинския сборник е интересен с това, че съдържа много близки паралели с текста от втората редакция на Тълковната азбука „Азъ емь всемоу миру свѣтъ“, а в някои случаи и с текста от първата ѳ редакция. Освен това акростихът „Азъ емь Богъ“ е много близък тематично и с „Азбука за Христос“. И двете съчинения са посветени на трагичната съдба на Богочовечка, на разпятието на Христос. Вж. Демкова, Дробленкова 1968: 49.

В моята работа използвам публикацията на акростиха „Азъ емь Богъ“ у Демкова, Дробленкова 1968: 58–59.

³¹ В моята работа използвам публикацията на акростиха Азъ емь Богъ первый у Демкова, Дробленкова 1968: 59–60.

³² Древният произход на изградената въз основа на славянските буквени имена тълковна акростишна творба, известна под названието „Азбуката за Адам“, се потвърждава от видимото стилистично влияние на старата апокрифна книжина върху нея, както може да се съди по отделните ѳ текстови и тематични сходства с апокрифите за Адам и сътворението на света. Друг довод в полза на старинността на това произведение са наличните му в ръкописните сборници устойчиви комбинации с апокрифи – неопровержимо свидетелство за вече утвърдена писмена традиция. Вж. още аргументи по въпроса у Демкова, Наталья С., Дробленкова, Надежда Ф. К изучению..., с. 53.

В моята работа използвам публикацията на акростиха „Азбуката за Адам“ у Демкова, Дробленкова 1968: 60–61.

³³ Това сведение се подкрепя и от данните в Мюнхенския абецедар.

³⁴ Доколкото таблицата представлява опростен образ на възходяща спирала, всяка следваща енеада е по-високо стъпало, затова подредбата на деветиците върви отдолу нагоре.

³⁵ Освен първата буква останалите знаци, спадащи към тази енеада, първоначално не са имали числова стойност, поради което последователността им не е строго установена в паметниците и варира.

ТЪЛКУВАНИЕ НА БУКВА †

**РЕЧЕ ЖЕ ИМЪ ИСЪСЪ: ЕГДА ВОЗНЕСЕТЕ СЪИНА ЧЪЛОВЪЧЪСКАГО,
ТОГДА ОУРАЗЪМЪТЕ, ЯКО **†**ЗЪ ЕСМЪ** (Йо 8: 28)

Според десетичната разпредялба на знаците † [a] и Т се явяват, съответно, началната и крайната буква както в паратактичния, така и в синтактичния ред от азбучната последователност на глаголицата, т.е. първият от тях се оказва в позицията на безусловното начало, а вторият – в безусловния край на всичко, като двата едновременно бележат абсолютния център на съществуването. С † започва първата енеада, но също така и цялата спирала, за да намери завършека си в Т – единствения знак от петия порядък, който трае до безкрай.

безброй	Т ¹⁰⁰⁰⁰									Еон
хляди	† ¹⁰⁰⁰	Ш ²⁰⁰⁰ , Ѱ	Ѫ ³⁰⁰⁰	Ѭ ⁴⁰⁰⁰	Δ ⁵⁰⁰⁰	Ј/ ҃/ Јо ⁶⁰⁰⁰	Є, ЭЄ ⁷⁰⁰⁰	ӘЄ ⁸⁰⁰⁰	҃Є ⁹⁰⁰⁰	Есхагон
стотици	б ¹⁰⁰	Ѫ ²⁰⁰	Ѫ ³⁰⁰	Ѫ/Ѫ ⁴⁰⁰	Ф ⁵⁰⁰	Јо/ ҃ ⁶⁰⁰	Є ⁷⁰⁰	п/Ѱ ⁸⁰⁰	Ѫ ⁹⁰⁰	Милениум
десетици	Ѫ ¹⁰ , ҃ ¹⁰	Ѫ ²⁰	Ѫ ³⁰	Ѫ ⁴⁰	Ѫ ⁵⁰	Ѫ ⁶⁰	Ѫ ⁷⁰	Ѫ ⁸⁰	Ѫ ⁹⁰	Христов век
единици	† ¹	Ѫ ²	Ѫ ³	Ѫ ⁴	Ѫ ⁵	Ѫ ⁶	Ѫ ⁷	Ѫ ⁸	Ѫ ⁹	Генезис

Абецедарите удостоверяват категорично мястото на буквата †ЗЪ в реда на глаголицата³⁶. Във всички тях, без изключение, тя се намира на първа позиция преди буквите БѪКѪИ и ВѪДѪИ.

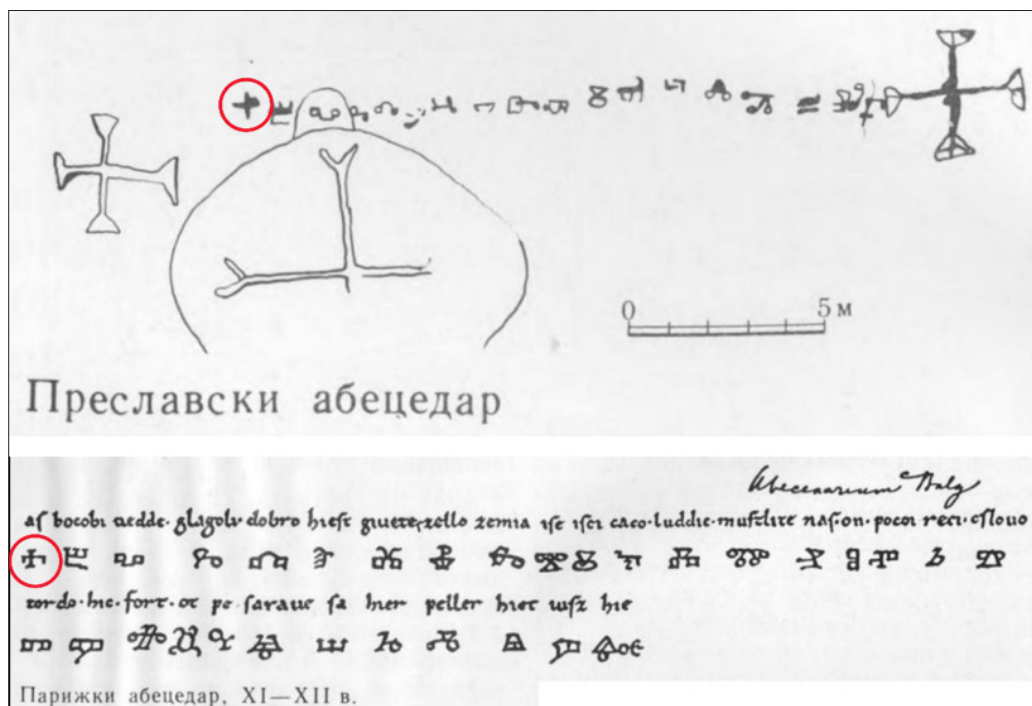
Синопис на абецедарите

1 – Преславски, начало Х в.	6 – късни чешки
2 – Парижки, XI – XII в.	7 – Стокхолмски XIV в.
3 – Мюнхенски, кирил.-глаго. XII в.	8 – Чайнички XIV – XV в.
4 – Бандуриев XIII в.	9 – Турски XIV в.
5 – Рочки XIII в.	10 – Радославов XIV – XV в.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
†	† a†	† a	ǣz	†	† az	† A	†	† A	†
Ѫ	Ѫ bȋcobi	Ѫ B	μπούκη	Ѫ	Ѫ buki	Ѫ B	Ѫ	Ѫ B	Ѫ
Ѫ	Ѫ uédde	Ѫ B	βέτδ	Ѫ	Ѫ vidi	Ѫ B	Ѫ	Ѫ B	Ѫ
҃	҃ glágoli	҃ Г	γλαόγ	҃	҃ glagolie	҃ Г	҃	҃ Г	҃
Ѫ	Ѫ dȋbro	Ѫ Δ	δοπρѠ	Ѫ	Ѫ dobro	Ѫ Δ	Ѫ	Ѫ Δ	Ѫ
Ә	Ә hiéft	Ә €	γέεστι	Ә	Ә jeste	Ә €	Ә	Ә €	Ә
Ѫ	Ѫ gíuete	Ѫ Ж	ζηβήт	Ѫ	Ѫ živite	Ѫ Ж	Ѫ	Ѫ Ж	Ѫ
Ѫ	Ѫ zéllō	Ѫ Z	ζελѠ	Ѫ	Ѫ zelo	Ѫ S	S	Ѫ	Ѫ
Ѫ	Ѫ zémia	Ѫ Z	земплѠа	Ѫ	Ѫ zemlia	Ѫ Z	Z	Ѫ Z	Ѫ

³⁶ Препечатано от Велчева 1985: 23.

Форма на буквата †

По форма първата глаголическа буква представлява четириконечен кръст (+) с отличителни особености – нископоставена напречна линия и ограничителни черти от двете ѝ страни³⁷. По-долу виждате различните начини на изписване на глаголическия † в класическите старобългарски паметници³⁸ според сравнителната таблица на П. Илчев³⁹.

Сравнителна таблица на глаголическите букви

КНЕЖСКИ ЛИСТОВЕ	МАРИНСКО ЕВАНГЕЛИЕ	ЗОГРАФСКО ЕВАНГЕЛИЕ	АСЕМАНИЕВО ЕВАНГЕЛИЕ	КЛОЦОВ СБОРНИК	СИНАЙСКИ ПСАЛТИР	СИНАЙСКИ МОЛИТВОНИК	ЗОГРАФСКО ЕВАНГЕЛИЕ ₂	РУСКИ ЛИСТОВЕ	ОХРИДСКО ЕВАНГЕЛИЕ	ПРАЖКИ ЛИСТОВЕ
†	†	†	†	†	†	†	†	†	†	†

Произход на графемата †

Екзогенните теории за произхода на глаголическата писменост обясняват начертанието † с влияние от по-стари писмености в близоизточния ареал. Генезисът на буквата † е свързан със знака *𐤀* от северносемитската азбука в нейния еврейски (В. Вондрак) или самаритански вариант (П. Шафарик)⁴⁰, с *𐤄* от финикийската (Фр. Рачки), с *Ⴀ* от грузинската (Абихт и Гастер), извежда се от латино-албанската (Л. Гейтлер), от гръцки скорописен минускул (Й. Добровски, И. В. Ягич, И. И. Тейлър) (Vajs 1932: 61).

³⁷ Изначалната форма на буквата е била равнобедрен кръст със серифи в краищата на хоризонталното рамо. Тази форма се наблюдава в Пражките лл. и в Зографското четириевангелие. Още в Мариинския кодекс обаче, особено в маюскулното му писмо, напречното рамо на кръста е разположено вече по-ниско, а серифите са удължени. В Асеманиевото евангелие серифите са особено изпъкнали, като левият обикновено е по-дълъг от десния, а в маюскулното писмо на паметника кръстът е стеснен. Същото важи и за Клоцовия сборник, но в него серифите са по-слабо изпъкнали както в маюскула, така и в минускула. В Синайския евхологий серифите на напречното рамо са удължени и уголемени дотолкова, че в минускула дори могат да слязат под дължината на вертикалното рамо на кръста. Буквата претърпява подобна модификация и в Македонския глаголически лист, в който серифите почти достигат дължината на дръжката, която само леко стърчи над напречната греда.

³⁸ Нататък за кратко ще използвам съкращението КСП.

³⁹ Препечатка от Илчев 1985: 492.

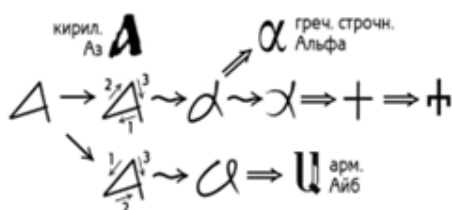
⁴⁰ Вж. по-подробно у Илчев 1985: 504.

Протески курсивни и минускулни букви VIII-X стол.	Глаголицески букви от византийско палатинско X-XI стол.	Славянски букви от византийско палатинско X-XI стол.	Протески унциални букви X стол.

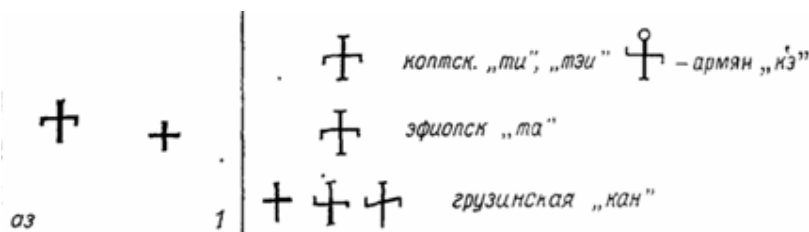
3. Сравнителни таблици глаголицы и византийского минускула, составленные И. В. Ягичем.

Энциклопедия славянской филологии Вып. 3, СПб., 1911, стр. 87.

В по-ново време тази теза поддържа Р. Акобян (Акобян 2018: 38)⁴¹:

Г. М. Прохоров, на свой ред, дири паралели за глаголическия † в писмата на африканските християни (коптско и етиопско † ta⁴²), а също и в арменското (Прохоров 1992: 184).

Ю. С. Степанов, напротив, търси езическа първооснова в † , съотнасяйки го със символа на ураничното божество Тангра [† † †] в тюркските руни, който отначало представлявал вилообразен знак, но постепенно се трансформирал в кръст (Степанов 1991: 34). Друг възможен аналог за глаголическия † изследователят открива и в готската писменост (Степанов 1991: 28, 32).

Назад във времето потеклото на първата буква от славянската азбука може да се проследи чак до 𐀀 – древноегипетски йероглиф⁴³, с който се означавали понятията *светлина* и *лъчи* на слънчевия бог Амон-Ра⁴⁴, а през него и до древния соларен знак от предписмената епоха ⊕ , символ на огъня и на Слънцето⁴⁵, който също е кръстовиден⁴⁶.

⁴¹ На схемата Р. Акобян показва предполагаемия път на трансформацията от Алфа (Алеф) до съответните славянски и арменски графемии. Видно е, че кръстовидната форма на първата буква може да е резултат от различни преобразувания. Плътните стрелки показват варианти на развитие, вълнообразните – посоките на курсивното писмо, двойните – регуларизациите, пунктираните – вероятни връзки, а малките стрелки с числа – дуктусите на буквите.

⁴² Эфиопский алфавит, 238 букв по порядку с названиями, транскрипцией и произношением (● ◡ ●) SYMBL

⁴³ Същият символ има паралел в шумерското пиктографско писмо.

⁴⁴ Срв. Бт 1: 3–5: „Рече Бог: да бъде светлина. И биде светлина.. В християнската символика кръстът също носи и соларен смисъл. Раменете му са лъчи, излизачи от центъра, превръщайки го в образа на Слънцето на правдата (Малахия 4:2) и Светлината (Йоан 8:12).

⁴⁵ Кръстът като соларен знак първоначално изобразява оръдието за добиване на огън при примитивния човек (два дървени клона, напречно разположени и триещи се един в друг). Впоследствие кръстът става символ на огъня, както и на Слънцето схващано като небесен огън.

⁴⁶ Такива соларни знаци се срещат в Кавказ и Северното Причерноморие, Месопотамия и другаде. Вж. по въпроса Даркевич 1960: 56–57.

Общото между посочените религиозни символи, от които се развиват по-късните фонетични писма, е функционирането им като магически писмена със защитно действие.

Буквата **Ѡ** в тезите за оригинален произход на Константин-Кириловата азбука

На екзогенните теории се противопоставя хипотезата за оригиналния произход на буквата **Ѡ**, изказана за първи път през 30-те години на XX в. от Дитрих Герхарт, който обръща внимание на символно-кръстовидната форма (+) на първата буква от глаголическата азбука (Gerhardt 1939).

Идеята е разгърната две десетилетия по-късно от Г. Чернохвостов, който разпознава в глаголическата графика символите на християнския кръст, кръга и триъгълника.

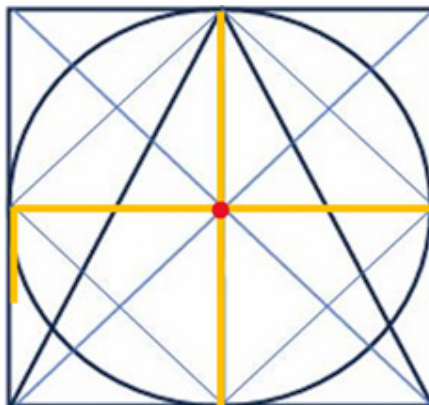

В капиталното си изследване „Древен и съвременен български шрифт“ В. Йончев, основоположникът на академичното образование по шрифт и калиграфия в България, предлага и развива хипотезата за генеративния модел на глаголицата – окръжност, пресечена от отвесна, хоризонтална и две разполовяващи квадрантите линии. Върху този модел се развиват и определят формите на всички букви от

Константин-Кириловата азбука. Вдясно е поместена фигурата модул за глаголическата буква **Ѡ**.

В оптимизирания от мен генеративен модел на В. Йончев, който условно наричам *глаголическа матрица*, АЗЪТ заема ключово място. Буквата се явява в основата едновременно на ортогонална (правоъгълна)⁴⁷ и кръгова (полярна) система, които притежават обща централна точка. Така кръстообразното начертание на **Ѡ** в принадлежността си и към двете системи се оказва едновременно генератор на фигурите на квадрата и кръга, разгръщайки ги в пълнота, но и техен разрушител, разсичайки ги на парчета. Позицията на всички останали елементи в матрицата се определя от АЗА – той е основният ориентир в този схематичен образ на мирозданието. Доколкото раменете му се явяват и симетрали на кръга и квадрата, АЗЪТ поражда и огледалната симетрия в матрицата и произтичащия от нея закон на отражението. Неговият чертеж е в основата на възникващите опозиции в системата, база на отношенията в нея. Той е творец на хармония и равновесие – идеален символ на Богочовека. Вертикалното рамо съвпада с координатната ос, която е образ на световната, и се явява идентично с десетичното ИЖЕ, символ на връзката НЕБЕ – ЗЕМЯ, осъществена в личността на Иисус от Назарет. Хоризонталното рамо формира пространството. То е границата между небето и земята и стъпалото, което възвежда към по-високо йерархично равнище. От хоризонталата и вертикалата на АЗА се формират четирите квадранта на квадрата, образ на Вселената, които символизират четирите аспекта на Христовата мисия тук, на Земята (на Първосвещеник, Жертва, Цар и Пророк), изявени от четиримата евангелисти. В Центъра на квадрата, Който съвпада с абсолютния Център, са разположени върховете на вътрешните ъгли на квадрантите, бележейки умозримо Крайъгълния Камък на цялото мироздание, Който е Христос – Главата на ъгъла – Център на човешкия аз.

⁴⁷ В центъра на мислена координатна система поставя глаголическия АЗЪ и руската изследователка Л. Б. Карпенко, определяйки ролята му на ключов елемент в семиотическия модел на глаголицата. (Карпенко 1999: 138–139. 2004: 164–166).

Съставен от един-единствен символен елемент, което го прави сам по себе си чист постулат †, поставеният в началото на глаголическата буквена редица † като означение за звука [a] вероятно е изпълнявал едновременно и двойката функция на кръст хризмон⁴⁸, с какъвто средновековните книжовници обичайно започвали своите записи, полагайки го като маркер на произнасяната преди всяко дело предначинателна молитва (Торовић 1910: 6)⁴⁹. Възможно е с този начален кръст и св. Константин-Кирил да ознаменува своя зов към Бога да го подкрепи и умъдри в подетото начинание, да заявява упованието си в Неговата помощ при съставяне на азбуката, да бележи посвещението на своя труд, извършен изцяло за слава Божия, слагайки му „печата на живия Бог“ (Откр. 7: 2).

Доводът на някои учени (Акобян 2018: 37), че обяснението на кръстовидната форма на първата буква от глаголическата азбука с предназначението ѝ за писане на християнски текстове е немеродавно поради факта, че прототипите на буквата от по-стари писмености, принадлежащи към нехристиянски култури, също са с кръстовидна форма, обективно наблюдавана от древни времена, е несъстоятелен, доколкото в Константин-Кириловото мисионерско писмо първичното начертание е преосмислено в контекста на пораждащата го източнохристиянска култура, в която то получава ново значение⁵⁰.

Символни интерпретации на формата на знака †

Познат на много народи още от древни, предхристиянски времена, кръстът има наистина богато конотативно поле от смисли. В световните култури той означава: (а) центъра на света и неговите четири посоки, (б) съединението на противоположности, (в) четирите стихии, в частност огъня, (г) дървото на живота, (д) човека и т.н., и т.н.

Цялата тази разностранна символика на кръста в световните култури, онаследена от древни времена, допълва значенията му в християнството, където той също има многобройни прочити: може да символизира Създателя, вселената, земния рай с четирите реки от жива вода и светия град Йерусалим (Карпенко 2004: 165). Но тук той е преди всичко символ на Спасителя Христос, монограм на Неговото име (Илчев 1985: 504; Савельева 1994: 28), образ на покаяние и изкупление. На тази база съвсем естествено е и в графичния модел на глаголицата кръстът да изпълнява функцията на метасимвол. Историческата славистика познава различни трактовки на формата на знака † редом с това му самоподразбиращо се тълкуване в светлината на основния християнски символ.

О. И. Глазунова, която споделя мнението за традиционния произход на глаголицата, разпознава в облика † фигурата на мъж, доколкото в концепцията на тази изследователка за първата славянска азбука началните пет знака от нея кодират възгледите и когнитивно-образните представи, присъщи на рода, като отразяват социалните схващания на времето с йерархията на взаимоотношенията, установени в традиционното мъжко-феминистко общество (Глазунова 2020: 46, 51).

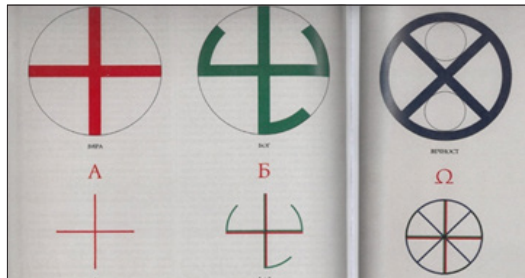
Белгийските изследователи на глаголицата Фр. Винке и Р. Детрез определят първата глаголическа буква двойко: от една страна, заедно с още 5, между които Богъ (Ш), Отьць (Ѡ), Исусъ (Ѫ), Христосъ (Ѫ) и Вѣдѣ (Ѳ), в тяхното тълкуване тя е знак, принадлежащ към небесната сфера; от друга страна,

⁴⁸ Знакът *хризмон* получава широко разпространение в епиграфиката, на релефите на саркофази, в мозайки и, вероятно, възхожда към апостолски времена. Вж. повече за тази интерпретация и у Тодоров 2020: 36.

⁴⁹ Такова виждане споделя и българският палеославист Ем. Георгиев. Изследователят асоциира кръстовидната форма на първата буква от най-старото славянско писмо със съдържанието на един акростих от Григорий Богослов, любимия поет на Кирил, в който той съветва да полагаме Бог като начало и край на всичко. Подобно мнение изказват и Г. Хабургаев (Хабургаев, 1986: 27, както и Ст. Смядовски (Смядовски 1993: 51). В същия ред на мисли, Евгения Гранстрем прави паралел с традицията за поставяне на кръст или три кръста пред текста в гръцки и латински документи от ранното Средновековие (Гранстрем, 1955: 307).

⁵⁰ В Кабала тази буква представлява *Ейн Соф* (אֵין סוֹף) – безграничната, чиста божественост. Каноничната буква *алеф* (א) – приета за преписване на свитъци от свещени еврейски текстове) се счита, че се състои от две букви *йуд* (י) – един изправен отгоре и един обърнат отдолу, разделени от наклонен *вав* (ו), от който произлиза нейната гематрична еквивалентност на Тетраграматона (името на Яхве на еврейски) и връзката ѝ с разделянето на водите в разказа за Сътворението в началото на Битие. *Електронная еврейская энциклопедия ОПТ*

се отнася към земната редом със *Земля* (⊖), *Нашъ* (⌘) и *Азъкъ* (⌘) (Димитрова 2021: 138). Учените виждат в пресичането на вертикалната и хоризонталната линии при **⌘** отражение на връзката на Бог Творец с въплъщението. Чертежът на **⌘** според техните наблюдения се подчинява на кинематиката, характерна за буквите от първата енеада, при която ръката се движи от горе надолу, символизирайки спускащата се към Земята Небесна благодат (Димитрова 2021:144).

В същия мирогледен дух Васил-Йончевият глаголически модел е изграден от знаците и символите на буквите **⌘**, **⌘** и **⌘**. И това съвсем не е случайно. Моделът има своята дълбока символика, разкривайки, че първопричината на всичко е означаемата чрез тези букви висша Божествена същност. Тяхното създаване предшества създаването на всички останали знаци, за да покаже, че те са тяхната основа (Йончев 1997: 86–87).

Според Л. Б. Карпенко кръстообразното начертание на глаголическия **⌘** определя ролята му на ключов елемент в семиотическия модел на глаголицата, поставяйки го в центъра на мислена координатна система като символ едновременно на Бога и на сътворения по Негов образ и подобие човек, стремящ се да постигне своя Първообраз – Бога в себе си (Карпенко 1999: 137, 141; 2004: 156). Чрез начертанието **⌘** е възпроизведено християнското антропологично учение, подчинено на централната идея за единението на човека с Бога (Карпенко 1999: 128).

Четвъртичната структура на графемата **⌘** изтъква и Ив. Добрев, която по негово мнение с двете си взаимно перпендикулярни оси се явява образ на древна тетрагонална космология (Добрев 2005: 322).

Имагинерна проекция на Световното дърво (друг космологичен образ, равнозначен на кръста) съзира в облика на **⌘** [a] В. Н. Топоров (Добрев 2005: 376), а Е. Димитрова го идентифицира със символа на основните енергии *дух* и *материя* в тяхната свещена взаимосвързаност (Димитрова 2021: 28, Добрев 2005: 118).

Сходна интерпретация предлага и Л. Савелиева, която извежда на преден план заложената в знака идея за единство на противоположностите *трансцендентно* и *иманентно* и функцията му като графично изражение на вложената от Константин в акростишния текст на азбуката концепция за божествения строй на света и за духовното развитие на личността. В пресечната точка на двете оси на кръста (първата, външна за индивида, и втората, характеризираща вътрешния живот на човешката душа) – точка, която бележи центъра на очертаната модел на света, стои автономният АЗ (Савелиева 1994: 29).

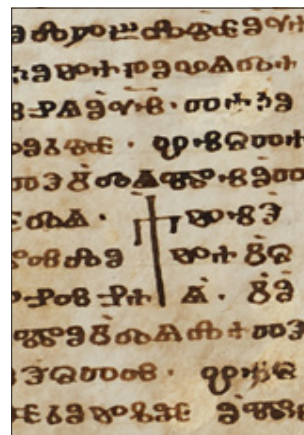
За да добавя още няколко доуточняващи шриха към космологичната идея, която моите предшественици откриват в **⌘**, ще кажа, че, бидейки проекция на числото *едно* [1], а също и на постулат **+** (Небе – Земя), глаголическият Азъ означава Бога, от една страна, като Абсолют и Трансцендентална същност, а, от друга – като Първичен Принцип, Създател, и Причина за всичко, космичен, но и онтологичен център, Начало и Край на всяко нещо. Ето защо в космогоничен план **⌘** ознаменува едновременно индетерминираното извънвремие на Вечността преди Шестоднева, но също и първия творчески ден, в който Творецът създава началата на мирозданието – подобните Нему тварни духове и първозданата светлина, както и неподобната Му първична материя.

Към космологичния аспект на знака **⌘** ще добавя и неговия сотириологичен смисъл. В началото на азбуката, която създава – според нейния свещеноисторически прочит – Константин-Кирил поставя образа на Иисусовата саможертва, на избавлението от греха и смъртта, на Разпятieto и съразпятieto като средство за постигане на вечен живот. По този начин той бележи едновременно спасителните страдания на Христос и изкупителния житейски кръст на отделния индивид, извеждайки ги начело като *първо*степенно и *един*ствено важно събитие както в историята на целокупното човечество, така и в жизненото поприще на личността сама по себе си.

Вертикалът в **Ѡ** може да се удължи до безкрай, изобразявайки разтворилите се небеса.
Пресечната точка между раменете е Центърът, от Който произтича всяка проява на живот.

Име на буквата и символика

Този най-висш сакрален смисъл, който изследвачите на глаголическата символика виждат в първия знак от азбучния ред на Константин-Кириловата писменост, личи и в наименованието на буквата, назована от своя създател дълбокомъдрено чрез сингуларното първолично местоимение⁵¹, имащо (както впрочем всички други думи от класа *Pronomina*) пределно абстрактна семантика, трудно податлива на идеографско отразяване (Савельева 1994: 27–28)⁵². Едно име, задаващо обаче ясна онтологична характеристика на своя денотат: в квалитативен план – лице (съзнателен субект със свой вътрешен живот; същество духовно, живо, обладаващо разум и воля), в квантитативен аспект – единственост, мислена в абсолютен или относителен порядък (единичност – *individuum*)⁵³. Име, постепенно разкриващо в паратаксиса и синтаксиса на глаголическия азбучен ред своята референция с Въплътения Божи Син в образа на Богочовека Христос⁵⁴.

Това се потвърждава и от акцентиранието в древни ръкописни паметници като *Асеманиевото евангелие* на неинициални букви **Ѡ** [a], бележещи вътре в текста ключови изказвания на Исус Христос с начало „*Аз съм...*“⁵⁵, чрез удължаване долното рамо на кръста, така щото височината му да обхваща два, дори три реда плюс междуредието, което прави буквата от 3 до 5 пъти по-висока от съседните ѝ и внушава на визуално равнище идеята за проникване на Логоса в материята⁵⁶. Няма да бъде преувеличено, ако кажем, че названието на знака **Ѡ** АЗЪ означава висшия гносис у човека, Божието откровение, което възвежда творението до ново, по-високо равнище на познание и самопознание⁵⁷. Както с право отбелязва и Л. Савелиева, показателно е, че като начало на азбуката Константин-Кирил поставя понятието „АЗ“⁵⁸. Именно индивидът – субектът на познанието и самосъзнанието – се е превърнал в отправна точка в християнската култура, в център на всички символни конструкции на азбуката (Савельева 1994: 22).

Акростишието, приписвано от Фр. Мареш на св. Константин-Кирил, съдържа следния текст: *Азъ єсмь всемоу мироу свѣтъ.* Тук местоимението визира Бог. Същото важи и за по-късните тълковни азбуки „*Азъ юсмь*“ и „*Азъ юсмь Б(о)гъ первый*“.

Акростихът за буквата **А** в *Азбучна молитва* гласи: *Азъ словомъ симъ моляжъ сѧ богу.* Тук местоимението визира човека. Такъв смисъл има то и в дидактичните стихотворения „*Азъ прѣже w г(о) с(под)ѣ в(о)зѣ начинаю вѣщати*“ и „*Азбука за Адам*“.

⁵¹ Изследователката на глаголическата писменост Ж. Вереекен отбелязва факта, че името на първата буква от азбуката е едно от малкото буквени наименования (общо пет), които съвпадат в абецедарите и в акростиха на *Азбучната молитва* на Константин Преславски (Вереекен 1995: 11–12). Освен при **АЗЪ** съвпадение има още при **СѢЛW**, **ИЖЕ** и **ЛЮДИ**.

⁵² Употреба на местоимението *Азъ* досежно Бога вж. в: Ис 42, 8; 43, 3, 10–11, Пс 45, 10; 80, 4.

⁵³ Във връзка с името на първата глаголическа буква **Л**. Савелиева резонно отбелязва, че понятието „*Аз*“ в номинацията на знака е логично акцентирано поради граматическите закони на старославянския език от IX век, в който личното местоимение изключително рядко е функционирало като субект. *Азъ* действа като субект на познанието и самопознанието, като отправна точка в развитие на символни конструкции (Савельева 1994: 22).

⁵⁴ Акростихът за буквата **А** в *Азбучната молитва* гласи: *Азъ словомъ симъ моляжъ сѧ богу.* Тук местоимението визира човека. Акростишието, приписвано на св. Константин-Кирил, съдържа следния текст: *Азъ єсмь всемоу мироу свѣтъ.* Тук местоимението визира Бог.

⁵⁵ *Азъ єсмь двъръ...* Йоан 10: 9; *Аз єсмь Алфа и Омега, начало и конец...* Откр. 1: 8. вж. също Откр. 22: 13.

⁵⁶ Тодоров 2020: 34–36.

⁵⁷ Има и други тези за произхода и значението на литеронима **АЗЪ**. Ю. Степанов свързва името на славянската буква **Ѡ** с готската дума *āza* – име на върховия бог Один в готската митология (Степанов 1991: 28). Друго възможно обяснение на името е да възхожда към частица *az* за отклик на призив (Степанов 1991: 33).

⁵⁸ За сравнение във финикийската азбука значението на първообразния знак е ‘бик, череп на бик’, а в староеврейски ‘уча’ (Степанов 1991: 27).

Тези две референции разкриват двойствения смисъл на АЗА като символ едновременно на Бога и на сътворения по Негов образ и подобие човек, отнесеността му към първия и втория Адам. И още повече – като образ на животрептящата връзка и единение между Абсолютния Център и богоположения център на света, между Аза с главна и аза с малка буква, Субекта и субекта – Личността и личността, между Богочовека и обожествения по благодат човек, между Първообраза и образа, Единицата и единицата, между Самотъждествения Бог и отъждествяващия се с Него Адам (мислен като съвкупен образ на цялото човечество и като отделен човешки индивид).

Синопис на акронимите за първата глаголическа буква в акростишните творби

Азбучна молитва	Азъ преже в г(о)с(под)ѣ в(о)зѣ начинаю вѣщати
Рождествен акростих	Аггльскыѣ прѣдыдѣте силы, и иже въ виоленѣхъ оуготоваите ѣсли
Богоявленски акростих (по Иванова)	Адаме греди и ликоуи. Едеме ѿвръзають двери
Богоявленски акростих (по Стипчевич)	Адаме греди и ликоуи. Едеме ѿвръзы дьвры
Заупокойни стихирѣ	Азъ выпю къ вамъ братиѣ ...
Аз преже о господе бозе...	Аз преже о господе бозе начинаю вѣщати
Азъ есмь богъ	Азъ есмь
Азъ есмь богъ первый	Азъ есмь
Азбука за Адам	Азъ наре(че)тса Адам

Местоимението АЗЪ е най-предпочитаният акроним за първата буква от славянската азбука, както може да се проследи в приведената по-горе сравнителната таблица, но не е единствен. Освен него се среща още и името АДМЪ (в Богоявленския акростих на св. Климент Охридски), както и прилагателното Аггльскыѣ (в Рождественския акростих на същия автор).

Фр. Винке и Р. Детрез търсят символика и в броя на буквите, от които се състои името АЗЪ. Те са три, като символ на Троицата (Vynke, Detrez 1992: 227; Димитрова 2021: 138). Затова в тълкуването на тези автори АЗЪ е знак, свързан с Триадата.

Акроними

Тук е мястото да отбележим и другите особено важни акроними⁵⁹ на първата буква от славянската азбука. Сред тях ще изброя: Адонай⁶⁰, едно от имената на Бога в староеврейския език; Адам⁶¹ – първия човек, и възстановилия първожданата му природа Втори Адам – Единородният Божи Син, първи плод на възкресението; Авраам – първопатриарха на Божия народ, принесъл първата жертва – Исаак, първообраз на Агнеца Божий; Авел – първият мъченик в историята на човечеството. С буквата Ѡ [а] започва и думата апостол (апостолите са първите последователи на Господа). Апостоли Христови са и св. Братя Кирил и Методий като първоучители на славянския род.

Това е първата буква и на кратката молитвена формула Амин, евр. אָמֵן, представляваща потвърждение на произнесените думи⁶². Превежда се като „Истина!“, „Тъй да бъде!“⁶³. Според Битиеписеца

⁵⁹ Акроними се наричат думи, които започват със съответната буква.

⁶⁰ В превод от староеврейски означава 'Господ'. Вж. Битие 15: 2; Съдии 6: 15.

⁶¹ Името АДМЪ, което е пряко свързано с референцията на АЗА към човека, е причислено към концептуално значимите акроними на първата глаголическа буква от австрийския палеославист Х. Миклас редом с местоимението АЗЪ (Miklas 2007, abb. III).

⁶² Някои свързват началния слог на еврейската дума אָמֵן 'амин' със свещената сричка *аом*, първата и най-могъщата мантра във ведическата традиция, символ на Божественото, Неговия външен израз, първоначалното заклинание, произнесено от Демиурга–Творец, което извикало творението от нищото. Срв. битийната формула „Да бъде!“.

⁶³ Първият път (от гледна точка на хронологията на формирането на библейския текст, а не на „библейската история“) АМИН се използва в *Трета книга на Царете* (1:36), където служи като въведение към утвърдителен

тъкмо това е Съзидателното Слово, извикало творението от нищото. Именно формулата „А-мин“ – „Да бъде!“ – е началното заклинание, произнасяно от Демиурга–Творец във всеки един от шестте творчески дни – дума, съдържаща огромен енергиен заряд, привела в съществуване всички неща. В този смисъл А-а-а е първият звук на произнесеното Слово – проявения Логос, разкрил Оня, от Когото всичко произлиза и в Когото всичко се връща. Твърдението на Исус: Аминъ, аминъ глаголюж вамъ („Истина, истина ви казвам“) придава на думите Му особена сила.

Дори нещо повече, думата АМИНЪ се появява като едно от имената на Бога в *Книга на пророк Исаия* (Ис. 65: 16 – в превода на славянски език ‘Бога на истината’)⁶⁴. Св. ев. Йоан Богослов също свидетелства, че Христос нарича Сам Себе Си Истина (Йоан 14: 6), а в Откровение 3: 14 Той директно е наречен „Амин“⁶⁵.

Още един важен акроним на първата буква от азбуката е литургичният възклицателен знак Аليلуя (алелуя)⁶⁶ – хвала на Бога в Стария завет и впоследствие в християнското богослужение. С него започват и завършват някои от псалмите⁶⁷. В Новия завет се среща в Апокалипсиса (Откр. 19: 6), където се превръща в небесна песен, предвещаваща края на земната история⁶⁸. Става част от християнското богослужение още в първите времена на Църквата. Употребява се в особено значими моменти, например по време на Литургията: по време на Малкия вход, по време на Херувимската песен, преди четенето на Евангелието и след Причастие, в хвалебствията на Светата Троица, в които се повтаря по три пъти, тъй като се отнася до всяко от Лица на Светата Троица⁶⁹.

Числова стойност и символика

Средоточието на Кръста⁷⁰, този древен символ на връзката *небе – земя*, изобразява графически незримия Център на битието, неподвластен на време-пространството, мислен като Principium ante omnia, сиреч Бог. Това е онази метафизична Точка без начало и без край⁷¹, изобразяваща едновременно неизмеримостта и вездесъщието⁷² на Божествената Монада в Нейната абсолютна простота и несложност, в съвършеното ѝ вътрешно единство и самотъждественост, немножима и неделима, винаги Самата Тя Една и Съща, Единосъщна и Единоначална. Това е онази неподвижна и неизменна Точка, която съдържа кръга и от която, без тя самата да подлежи на промяна, изхожда всяко движение: от непроявеното към проявеното⁷³, от трансцендентното към иманентното, от вечното към временното, от единичното към многобройното – всички творчески процеси, за да се върнат пак отново в своя

отговор. Друга употреба на думата е в края на речта (в *Книга на пророк Еремия* и другаде). Това „последно амин“ се използва като кратко, енергично възклицание по време на тържествени клетви. В старозаветното богослужение (по време на персийската епоха (VI – IV в. пр.н.е.), възгласът АМИН (заедно с АЛИЛУЯ) е служил като отговор, който народът дава на хваленията на свещениците и левитите. В Новия завет се появява 119 пъти, в 52 от които има значение, непознато в еврейските писания – в началото на проповед, без никаква връзка с казаното преди това (т.е. в предходната проповед).

⁶⁴ В първата глаголическа енеада се разкриват първите три определения на Богочовека, с които Той дефинира Сам Себе Си в Евангелието според Йоана с думите: Аз съм... – Аз съм АМИН, т.е. ИСТИНАТА (†), Аз съм ПЪТЯТ (☩), Аз съм ЖИВОТЪТ (☩).

⁶⁵ Откр 3:14. ...тъй казва Амин, верният и истински свидетел, началото на Божието създание.

⁶⁶ На гръцки: ἁλλήλουϊα, от староеврейски: הַלְלוּ יְהוָה; [halləlu yāh] „хвалете Яхве“, т.е. „хвалете Господа“.

⁶⁷ Например Псалми 112–117.

⁶⁸ Откр. 19: 6: „И чух като глас на голямо множество, като шум на много води, като глас на мощни гръмотевици, които казваха: Аليلуя! Защото Господ Бог Всемогъщи царува“.

⁶⁹ Повече по въпроса вж на адрес: Аليلуя – православная энциклопедия «Азбука веры».

⁷⁰ Пресечната точка на раменете на кръста.

⁷¹ Лайбниц разграничава метафизичната (основна единица) от математическата точка, която се явява пространствено определение на първата, точка с местоположение. Шевалие, Геербрант 2: 475.

⁷² Тук ще припомня Паскал, който се позовава върху следното определение на Хермес Трисмегист за Божията безкрайност: „Бог е сфера, чийто център е навсякъде, а окръжността ѝ – никъде“. Цит. по Шевалие, Геербрант 2: 566.

⁷³ Проявата е откровението на невидимия Център в акта на сътворение, сиреч външното осъществяване на съществуващата от вечност като съкровена мисъл и намерение Божия идея за сътворения свят в различните посоки на време-пространството. Шевалие, Геербрант 2: 475.

Принцип – Логоса, Който организира всемира⁷⁴. Всичко почива на Него и всичко зависи от Него⁷⁵.

Точката е също така началната буква на свещения слог **аом**⁷⁶, която като проява на животворния Божий Дух означава първия звук, произнесен от Творческото Слово, съдържащ огромен енергиен заряд и извикал за съществуване всички неща. Звукът, назоваващ Оня, от Когото всичко произлиза и в Когото всичко се завръща.

Това, най-сетне, е оная точка на привличане, на животрептяща връзка и единение между Абсолютния Център и богоположения център на света⁷⁷, чиято онтология намира своя израз в числовата проекция на **ϕ**, единствен сред знаците притежаващ освен количествена стойност [1] и качествена такава⁷⁸ (вж. по-нататък акронимите).

В Точката-Център е положен мислено основният Камъкъ несѣкомъи (**Ἀκρότομος λίθος**), върху Който е съграден неръкотворният Божи храм – Христовата Църква, а в частност отделната човешка душа⁷⁹, която е по природа християнка (Тертулиан).

Точката-Център е главният ориентир, който ни помага да разберем смисъла на всичко, да хванем върнатата посока, за да достигнем висшата цел.

Но **ϕ** съдържа в себе си освен единицата, също така и нулата, която отговаря на Центъра (в качеството му на нулева координата в математиката). Но какво означава нулата преди единицата. Според обективно-идеалистическото учение на християнството до сътворението в никакъв случай не е царувало състояние на празнота или несъществуване⁸⁰. Преди творческия акт Бог в Свое-
●
 $T_1 = 1$
 то триединство съществува като не проявена навън мисъл. Това е пълната мистерия и непонятният Абсолют, изразими чрез нулевото триъгълно число (за разлика от Божествената Монада, представима посредством първото такова). Нулата споделя символиката на кръга. Изобразена като празен кръг, тя бележи както отсъствието на смърт, така и абсолютния живот и пълнотата, съдържащи се в безкрайния кръг.

С числовата редица 1-3-5-7-9 свързва тълкуванието на анализирания тук знак И. Димитрова. В нея началната и крайната буква – Азъ и Земя, оформят един смислов цикъл: прогресията от личното местоимение, от мисловен образ на Бога Творец – монада, към видим модел на света в неговото сътворително многообразие.

⁷⁴ Срв. CHAS, 166.

⁷⁵ Куполни изображения на кръстове с пресечна точка между раменете, разширена до кръг, в който е вписан образът на Христос, символизират Христоцентризма, върховната власт на Въплътения Логос над всемира. Името, буквата, знакът, образът в центъра разкриват ролята на Личността на Именування, Означения, Изобразения като стожер. Където е кръстът, там е и Разпнатият, Който, бидейки прикован, изразява чрез Себе Си сътворения от Него универсум (Ириней Лионски „Срещу ересите“, 5, 18, 3, цит. по Шевалие, Геербрант 1: 564). Вписването на образа или монограма в кръг отвежда към небесния, божествения живот на Второто Лице на Троицата, към Оня, Който няма нито начало, нито край (Шевалие, Геербрант 1: 563).

⁷⁶ Слогът *аом* е съставен от три звука, респ. букви: първата (алфа, азъ) и последната (омега, **Ω**) буква от азбуката + вътрешната вибрация [m]. Вж. също бележка 62. към акронима *аминъ*.

⁷⁷ Според християнската антропология Богоположеният център на света е именно създаденият по Божий образ човек.

⁷⁸ Срв. гр. *ἀρχή* ‘начало’ и *ἀρχ-* в сложни думи ‘първи’.

⁷⁹ В символения език на много човешки култури образите на храма и камъка са съотносими и взаимозаменими с образа на Центъра. Вж. Шевалие, Геербрант II: 567, ELIT 316. Същевременно тук са използвани и обикнатите християнски образи на човека като храм Божий (I Кор. 3: 16–17) и на Христос като камъкъ несѣкомъи, ще рече ‘твърд, който не може да бъде отсечен, но и който не е ломен от човешка ръка, т.е. откъртил се от Божията планина, която е Богородица, без мъжка намеса’ (Исаия 28: 16, 1 Пет. 2: 6, Еф. 2: 20).

⁸⁰ В езическите религии нулата представлява космическото яйце и първичния андрогин. За Питагор нулата е свършена форма, монадата, източникът и пространството за всички неща. В Кабала нулата представлява безкрайност, безгранична светлина и единство. В исляма тя е символ на Божествената същност (Шевалие, Геербрант II, 1996: 104–105).

Връзки на буквата Ѡ с останалите знаци от глаголическата система и нейната контекстуализация в азбучния акростих

В паратактичния ред на глаголицата Ѡ [а] стои пред Ш [б]. Двата знака са стилистично⁸¹ и смислово свързани помежду си, като първият от тях, бидейки означение на монадата, в догматичен план изразява учението за Бога Един по същество, а вторият, ако се съди по формата му, несъмнено има тринитарен смисъл и изразява учението за Бога троичен по Лица. Взети заедно, Ѡ [а] и Ш [б] бележат постулата за Божието триединство. Те са изразими чрез първите две триъгълни числа, които означават още неизявената Троица в Нейния вътрешен божествен живот:

$$\begin{array}{c} \bullet \\ \bullet \quad \bullet \\ T_1 = 1 \quad T_2 = 3 \end{array}$$

Това определя и значението на стиха, който се формира от имената на първите три букви. Извън общоизвестния дидактичен вариант на строфичната цялост ЛЗЪ БЪКЪИ ВЪДЪ (*Аз буквите познавам*) вероятно е съществувал и езотеричен смисъл на базата на имената ЛЗЪ БОГЪ ВЪДЪИИ (*Аз съм Бог [все]знаец*).

В същия дух интерпретират първата строфа на азбучния акростих и белгийските слависти Фр. Винке и Р. Детрез. Те извеждат тълкуванието си на този стих от своето разбиране на първата глаголическа буква в смисъла на „Бог, Който говори“, свързвайки го с библейските текстове Изх. 3: 14⁸² и Ис. 48: 12⁸³, които Константин цитира в апологетичното си слово за Пресветата Троица пред хазарите⁸⁴ (Vynke, Detrez 1992: 227). Второто име БЪКЪИ се възприема от тези учени като означение на сакрално писмо, чиято функция да съхранява и предава Божието слово го свързва с Христос по аналогичен начин както и благовестието на евангелистите. И третият елемент от фразата – глаголт ВЪДЪ се отнася към активността на Св. Дух, чийто символ се явява (Димитрова 2021: 139).

В синтактичния ред на глаголицата Ѡ е разположен над Ж / Ф, образувайки с него съчетанието ‘Аз Иисус’⁸⁵, разкривайки по безспорен начин референцията на проприризираното първолично местоимение в името на буквата.

Асоциирането на кръста с глаголическата спирала и разполагането му в нейния център го поставя в позицията на полюс на изображения чрез Константиновата азбука универсум. Много сполуч-

⁸¹ Безспорната стилова прилика между Ѡ и Ш се отбелязва и от палеографите. Тя е сигурно доказателство според П. Илчев, че двете начертания – Ѡ и Ш – са конструирани от съставителя на азбуката непосредствено едно след друго, и е довод в аргументацията на учения против предположението за евентуално директно заимстване на формата на Ш от чужди образци.

⁸² Изх. 3: 14: „Бог отговори на Моисея: *Аз съм вечно Съществуващият. И рече: тъй кажи на синовете Израели: вечно Съществуващият (Йехова) ме прати при вас*“.

⁸³ Ис. 4: 12: „Чуй Ме, Иакове и Израилю, повикан от Мене: *Аз съм същият. Аз съм първият и Аз – последният*“.

⁸⁴ ЖК, гл. 10. Каганът му отговори: „*За всичко говорим еднакво, но различно мислим само по това: вие славите троица, а ние само един [Бог], придържайки се о Писанието*“. Философът отговори: „*Писанието проповядва и Слово, и Дух. Ако някой ти оказва почит, но не почита твоето слово и твой дух, а пък друг почита и трите, кой от двамата те почита повече?*“ „*Който почита и трите*“ – рече каганът. Тогава философът отговори: „*Затова ние постъпваме по-добре, като доказваме това с примери, вслушвайки се в пророците. Защото Исаяя е рекъл: „Чуй ме, Якове Израилю, когото аз съм призовал: Аз съм първият, аз съм во веки; и сега ме проводи Господ и неговият Дух.*“

⁸⁵ Интересен факт в символната система на еврейската Кабала е, че скритата точка, щом се прояви, се превръща в буквата йуд. Това е първата буква от тетраграмата – святото име на Бога, Йехова, както и от името Йешуа (Иисус). Десетичното ИЖЕ – първата буква от името Иисус, в славянски произхожда от грц. ЙОТА (I), а тя, на свой ред, от северносемитския знак ЙУД (י). Оттук следва и общността в интерпретацията на тези букви, свързана с практиката в еврейското писмо, което като всички семитски писма е абджад*, да се изписват само съгласните – материалната съставка на думите, а гласните – диханието, необходимо за произнасянето на съгласните, или изобщо не се отбелязвали, или били маркирани именно със знака ЙУД (י). Така този знак станал за древните своеобразен проявител на словесната плът. Ето защо тази буква и в Глаголицата се оказва най-пригодна да се превърне в образ символ на творческата изява на Словото, сиреч на Неговото явяване в зрим, телесен образ на Земята.

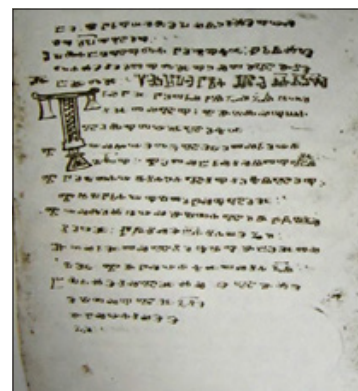
* Абджад, също така консонантно писмо, е термин, обозначаващ типа позвукови писмени системи, отбелязващи единствено или предимно съгласните звукове.

ливо тази му функция на *axis mundi* е обяснена от Кирил Йерусалимски, който в своите Катехези (13: 28) казва: „Бог разтвори ръцете Си на кръста, за да обхване краищата на Всемира и затова Неговото разпятие е полюс на света“⁸⁶.

ТЪЛКУВАНИЕ НА БУКВА Т (TZ)

Големият български медиевист Ив. Добрев определя като една от най-големите загадки на трактата „О писменех“ сведението, което Черноризец Храбър дава за трите загадъчни глаголически букви – П, Ж и Т – три знака – бездни по безкрайния път към непостижимото (Добрев 2005: 313). Интересното е, че те не са в редицата на славянските букви, а и трите са след последната гръцка буква, 24-ата в азбуката на елините. Не съответстват на по-особени славянски звукове, а на звукове, общи за славянската и гръцката фонетична система, за които има и други графемни и това предполага тяхната по-специфична употреба (Добрев 2005: 313).

Третият от тях, идентичен с унциалното гръцко Т (TAU), се среща в глаголическите паметници, открити на Синайския полуостров. Най-честа е неговата употреба в Синайския псалтир, където го намираме обикновено в заглавия. В Синайския молитвослов и Охридските листове се използва обикновено като инициал и също в заглавия. Това дава основание на редица учени, да приемат Т за глаголическа буква. Между тях е и Ив. Добрев, който в 1980 г. публикува статия „Знакът Т в глаголическите текстове“, където разглежда употребата на тази буква в Синайския псалтир. Ив. Добрев определя буквата Т като символ на символите. Нарича го „мистическият TAU, тайната мъдрост на древните египтяни, халдейци, финикийци, мексиканци, перуанци, наследили цивилизацията на потъналата Атлантида“ (Добрев 2005: 291). Ученият го определя като знак с магически и сакрален смисъл.

Не всички изследователи обаче подкрепят мнението, че в глаголицата съществува знак TAU. П. Илчев и Б. Велчева например изказват резервите си към това твърдение (Илчев, Велчева 2003: 26). Техният довод е, че единствено вторият копист на Синайския псалтир използва тази буква, поради което я определят не като глаголическо, а като византийско T⁸⁷.

Аз споделям становището, че Т е буква от глаголицата, където тя заема последна позиция в първата синтагма, образувайки заключителен паралел с първата буква АЗЪ, и двете като символ на кръста. Равнозначна е на староеврейската буква *тав*, която имала кръстообразна форма и означавала 'знамение, белег'. Превърнала се в знак за спасението на израилтяните, поставен на вратите им, за да защити домовете им, преди Ангелът на Смъртта да мине през Египет и да унищожи „всички първородни в тази страна“, тази буква става нещо много повече от общ защитен знак. Тя се явява свещеноисторически прообраз на Христовия кръст и неговата спасителна сила (Изход, гл. 12⁸⁸).

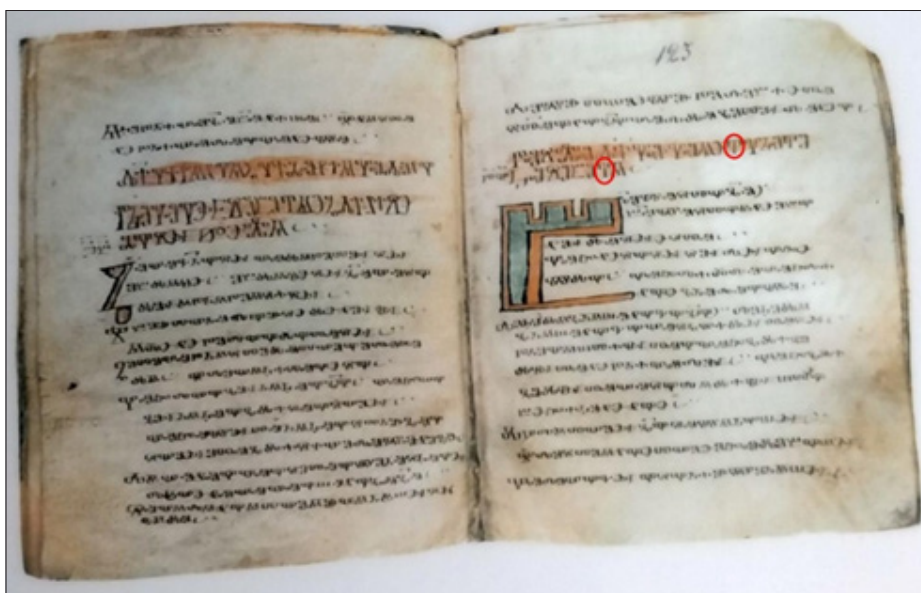

И така, буквата Т не е кирилска буква в глаголицата, а обратното – глаголическа буква в кириллицата, както са Б, Ж, Ш, Щ, Ч, Ц, Еровете, носовките. Нейната символика определя употребата ѝ, която е строго регламентирана. Художествени интерпретации на този знак се използват в тържествените стилове. Откриваме Т в наслови, като инициали и концовки на ръкописи, отбелязващи техния завършек.

⁸⁶ Цит. по Шевалие, Геербрант 1: 564.

⁸⁷ Що се отнася до кирилската буква, изследователите предполагат, че графиката *т*, състояща се от 3 къси чертички, които се спускат от кобилицата, се е развила от обърнатото ш ↔ ш. (Илчев, Велчева 2003: 26).

⁸⁸ В нощта на последната язва над Египет е трябвало да бъде заклано агне без недостатък и кръвта му да бъде нанесена по вратите на къщите на Божия народ, за да го предпази от Ангела на смъртта, който ще стовари най-тежкото наказание върху Египет, убивайки неговите първородни. Това старозаветно събитие е преобраз на Христовата жертва.

Обърнете внимание на червенословната концовка, изпълнена в изящен плетеничен стил. Адът, изобразен като древната змия, избъхва кръстообразната човешка фигура, разкривайки есхатологично-анагогическия смисъл на буквата.

Форма на буквата Т и символика

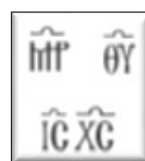
Знакът Т е една от десетте глаголически букви, представляващи сами по себе си постулата кръст в многобройните му разновидности. Той се явява в чист вид триконечен кръст, наричан още по буквата с идентична форма Т-образен или тау-кръст – един от най-първите засвидетелствани варианти на това средство за мъчение в древността⁸⁹. Според някои изследователи Христос е разпнат тъкмо на Тау кръст, защото точно на такива кръстове в Римската империя разпъвали робите и осъдените на смърт разбойници (затова е известен още като разбойнически кръст; Добрев 2005: 226). В Свещеното писание също има податки, че именно това е най-старата форма на кръста. Така в Посланието на Варнава при обяснението на думите на пророк Иезекиил (Иез. 9: 4) е написано: „*Каза Господ: дойди*

⁸⁹ Алтернативни названия на този кръст са *египетски кръст*, а в християнските църкви – *кръст на свети Антоний*. Заради приликата му с бесилката, каквато тя била в древността, го наричат и *кръст бесило*.

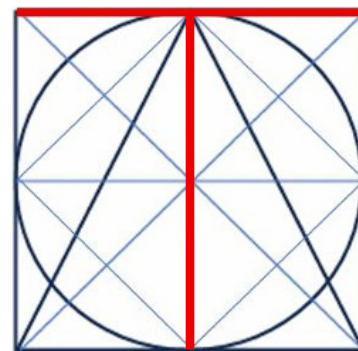
Някои историци извеждат Т-образната форма на кръста от древна Халдея, като символ на бог Тамуз. Други пък откриват първообраза на Христовото разпятие в древния египетски символ на божествения знак Анх. Според тях в средата на III век, за да укрепи позициите си, Църквата вероятно е направила компромис с учението си, приемайки езичници в лоното си, позволявайки им да запазят и дори да внедрят в самата нея свои традиционни знаци и символи. Според тези тълкуватели вероятно тогава езическият Т-образен кръст е приет от християните за обозначаване на кръста на Спасителя.

насред града (Йерусалим) и изобрази ТАУ върху лицата на всички страдащи заради беззаконията⁹⁰. И на друго място: „Буквата ТАУ ще ти бъде кръст“. Бащата на латинската теология Тертулиан също казва: „Гръцката буква ТАУ (нашето латинско „Т“) е образ на кръста“⁹¹. В това си именно качество този знак е натоварен с богатата семантика на кръста.

Той е знакът на живота⁹². Ив. Добрев обръща внимание на особеностите в начертанието на знака, чиято стърчаща над реда висока хаста и широката напречна черта разкриват неговата символна същност. Ученият отбелязва формиралите се в сакралното писмо лигатури с участието на Т, при които под неговата шапка се разполагат други букви и дори думи, а също и сакралните абривиатури (Добрев 2005: 319–320). На сакрално значимите подтитлови написания по византийски образец, подчиняващи се на сакралната естетика на декоративното надредие, специално се спира и Л. Савельева. Сложената под титла недоизреченост, подобно на нимб на иконата се явява знак на святост и благоговение, своего рода орфографичен нимб, означаващ венец на слава, останал актуален само в църковната писменост (Савельева 2004: 332). В този смисъл можем да кажем, че знакът Т е най-старият символ на Възкресението и заедно с това и на Христос.

На макрониво в глаголическата матрица **Т** е сред буквите, които формират описания квадрат (заедно с **Ш**, **Ъ** и **П**), добавяйки горната хоризонтална страна в него. Тя символизира Горното небе, Небето на небесата (за разлика от видимата небесна твърд, която бележи хоризонталното рамо на правия четириконечен кръст в матрицата). Ако постулатите **+** и **×** в матрицата се генерират от лъчите, излизаци от средищната точка – проекция на онтологичния център, и са образ на първата проява на Творческото Слово, сиреч на Кръста, създаващ светове, то **Т** се получава от пресичането на лъча светлина, идваща от Центъра, с квадрата – символ на материята, и означава Разпнатия като Освободител на духа от оковите на тленността.

В староеврейската азбука ТАВ се смята за най-важната буква. Нейната древна пиктограма във формата на кръст носи смисъла на знак, с който се сключва ЗАВЕТ – централно понятие в свещената история на Божия народ. Тази културна реалия има своята историческа подплата. В древността, когато някой израилтянин подписвал договор, поставял под него буква ТАВ като своеобразен печат в уверение за истинността му. Оттам идва и слагането на кръст, вместо подпис на документи, от хората, които не знаят да пишат и четат. Бог се обещава да сключи завет, Нов завет с дома на Юда според предсказанието на пророк Йеремиа, което визира кръстната жертва на Иисус Христос: И този завет с човечеството Той сключва на кръст във формата на буквата ТАВ, на който бе разпнат Спасителят. Ето на този ТАВ Бог подписа своя договор с всички люде по лицето на Земята. Но такъв ТАВ е поставен като Божи печати на челата на истинските Божи раби – знак за сключения от тях завет с Бога. С ТЪ започват наименования на важни понятия в християнската картина на света като ТВОРЪЦЪ, ТВОРЕНИЕ, ТАЙНА, ТРОИЦА. ТЪ завършва разказа за плана на Бога за Спасение на Човека.

⁹⁰ Триконечният кръст е наречен по буквата *tau* от гръцката азбука, понеже има същата форма. Гръцката *tau* произлиза от финикийската буква *tau*, която имала X-образна форма и означавала ‘белег, знак’. Като знак на кръста т е по-архаично от + (Добрев 2005: 319).

⁹¹ Езическо карикатурно изображение на разпятие от III век, открито през 1857 г. при разкопки на Палатинския хълм в Рим, има също Т-образна форма.

⁹² Ив. Добрев отбелязва връзката на знака ТАУ като символ на вечния живот с египетския *anh* – *Sruh ansata* – с характерното за него подменено горно рамо на кръста от кръг като символ на вечността, използван от древните египтяни, за да обозначат плодородието, но също и живота.

Буквата **Т** като символ на вечността е интегрирана в още две глаголически букви – **ѠТЪ** и **ЧРѢВЪ**.

ѠТЪ

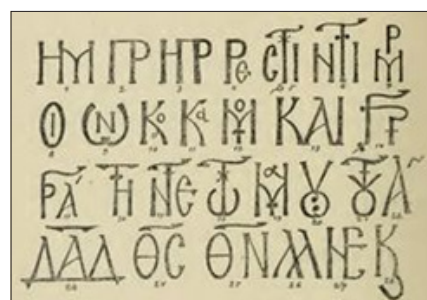

ТЪ

ЧРѢВЪ

Съществуващите варианти на буквата с вълнообразна напречна черта са образ на кръста, символизиращ змията, набита на кол. Всички тези конотации произтичат от мястото на знака като последна буква от еврейското писмо, поради което в библейско време **Т** придобива есхатологична семантика, превръщайки се в символ на края на света, гр. *τέλος*.

Име на буквата **Т** и символика

Подобно на **Ѡ** и **Т** е една от буквите с местоименно име в глаголицата. Както всички други думи от класа *Propotina*, **ТЪ** също носи пределно абстрактна семантика, трудно податлива на идеографско отразяване. Това не е същинско име, а *место*-име, разкриващо в синтаксиса на глаголическия азбучен ред своята отнесеност към Въплътения Божий Син в образа на Богочовека Христос. Не е случаен изборът именно на това показателно местоимение в м.р. ед.ч. **ТЪ/ ТЫИ** – **ТОЙ**, което се използва в езика за назоваване на вече упоменат или известен обект, като наименование на 38-ата буква. Чрез него създателят на писмото Константин-Кирил изразява висшия сакрален смисъл на последния знак от азбучния ред, назовавайки с референтна дума – заместител на истинското име, открилия се на човечеството в домостроителния си план за него Бог, който Той вече е изпълнил.

А защо да не допуснем, че както и при други имена на глаголически букви като **ЦИ**, **ША**, **ЦА**, така и при **ТЪ** в действителност имаме своеобразно съкращение с промяна на големия ер в малък, от предполагаема дума **ТЪМ**_{1,2} в едно от двете ѝ омонимни значения – ‘безброй’ или ‘мрак’ – респ. назоваваща числото, хипотетично означаващо от съответната буква, или символизиращия от нея апофатически мрак на незнанието и свръхзнанието – непостижимото свръхразумно съединение с Бога⁹³.

В акростишните творби знакът **Т** отговаря на заключителната формула **во вѣкы вѣковѣ**⁹⁴. Срв. в азбучните произведения:

⁹³ Висшето познание се разкрива в апофатическия мрак на незнанието. В Молитвата над сляп в Син. евх. четем: *поведи съхранити свѣтъ мрака его безъ всѣкого вѣда мракомъ свѣта твоего* (Добрев 2005: 169).

⁹⁴ *Азбучна молитва* и азбучните стихире за Богоявление от св. Климент Охридски съдържат по 36 стиха. Към тях до 38 (броят на глаголическите букви според свидетелството на Черноризец Храбър) се добавят двата ера, с които не започва дума. Към този брой не се отнася буквата **ТЪ**, но тя се покрива с думите **КОНЬЦЪ** и с **ВО ВѣКЫ ВѣКОВѣ** – имагинерни проекции на **ТАУ** (Добрев 2005: 323). Така **ТЪ** според Черноризец Храбър се оказва на предполагаемото 39 място без пореден номер.

АЗБУЧНА МОЛИТВА

[...]

ХВАЛѢ ВЪЗДАНА / ТРОИЦИ ВЪ БОЖЬСТВѢ

НАЖЕ ПОЕТЪ / ВСѢКЪИ ВЪЗДРАСТЪ

ЮНЪ И СТАРЪ / СВОИМЪ РАЗУМОМЪ.

НАЗЫКЪ НОВЪ / ХВАЛѢ ВЪЗДАНА ПРИСНО

37 ѠТЦОУ, СЫНОУ / И СВАТОУЮМОУ ДОУХОУ / ЮМОУЖЕ ЧЕСТЬ / И ДРЪЖАВА И СЛАВА

38 Ѡ ВСЕНА ТВАРИ И ДЫХАНИЮ / **ВЪ ВСЯ ВѢКЪ** АМИНЪ

АЗБУКОВНИК ОТ XII В.

[...]

35 ЯЗЫКОМЪ И ОУМОМЪ ТА СЛАВЮ

36 ВЪ ТРИ ЛИЦА СОУЩЕ БОЖЬСТВО ЕДИНО

37 **ВЪ ВСЯ ВѢКЪ ВѢКОВЪ.** АМИНЪ

ТЪЛКОВНА АЗБУКА

„АЗЪ ЮСМЪ БОГ ПЕРВЫЙ“

По препис: ГПБ, Погод., № 1675

[...]

НА А ДАРОУЮ ИМЪ **ЖИВОТ ВѢЧНЫЙ**

АЗБУКА ЗА АДАМ

По препис: ГПБ, Q. I. № 7730

[...]

НА Ю СДЕРЖЮ И НА Ю СП(А)СУ И НА Ю ВОСКР(Е)ШЮ И В ПОСЛѢДНИИ Д(Е)НЬ.

НАЗЪ ДАРУЙ ИМЪ **ЖИВОТЪ ВѢЧНЫИ.**

Значението на подчертаните думи е равно на ТАУ, което принадлежи на еона.

Числова стойност и символика

Тази символика на **Т** се потвърждава и от мястото, което буквата заема в азбуката. Като част от първата синтагма, в която влизат първата единица (**Ѡ**), първата десетица (**Ѧ**), първата стотица (**Ѣ**) и първата хиляда (**Ѧ**), знакът **Т**, заемайки челната позиция в петата паратагма (тази на десетохилядите), формално се явява в относителния край на глаголическия буквен ред, на мястото на числото 10000, на гр. *μυρίοι*, означаващо най-общо ‘неопределено голямо число, т.е. безброй, безчет’. Така той се оказва всъщност отвъд числовата редица, отговаряйки на абсолютния край, гр. *Τ-έλος*. Следователно можем да го определим като неброим, съгласявайки се с твърдението на Ив. Добрев, че „Константин-Кирил не е отброявал буквите на безкрайното Божествено писмо. В творческото му съзнание азбуката продължава отвъд числеността на своята собствена парадигма, проектирайки се в безкрая. Като дело на най-възвишена християнска мисъл глаголицата трябва да съответства на безкрайността“ (Добрев 2005: 315).

Последна буква както в паратактичния, така и в синтактичния ред от азбукната последователност на глаголицата, **Т** е в позицията на безусловния край. Тя затваря цялата спирала, връщайки края отново в началото, и бележи безпредела на еона.

Това е изразено по определен начин в глаголицата. Особената кръстообразна форма на глаголическия **ΛΖЪ** може да се обясни като лигатура от два кръстни знака – **+** и **Т**. В нея участва, от една страна, четириконечният кръст **+**, с какъвто средновековните книжовници обичайно започвали своите записи, полагайки го като своеобразен маркер на предназначителната молитва, която произнасяли преди начеване на всяко дело. Втората съставка на лигатурата **ΛΖЪ** е знакът **Т**, отговарящ

на староевр. ТАУ, символизиращ змия на кол, сиреч смъртта, победена от саможертвата на Христос. Виждаме го във формата на царския жезъл. Така първото от глаголическите писмена – АЗЪ, ще го наречем *Константин-Кирилов кръст*, обединява в един образ символите на презряното робство и царското достойнство, на Абсолютното Начало и Абсолютния край, на Алфата и Омегата, заключвайки глаголическия кръг. Тази идея е представена в образната интерпретация на художничката Екатерина Коруджиева – АЗЪ, оформен като дървото на живота, интегриран в очертаанията на Алфата и Омегата.

Връзки на буквата Т с останалите знаци от глаголическата система

Тридесет и седмата буква Т следва непосредствено подир тридесет и шестата – ѳѳ (йотувана голяма носовка). Тази буква заема противоположната по диагонал на полюса, в който е АЗЪТ. Свързана с числото на звяра, тъй като 36-ото триъгълно число на питагорейците, означавано от нея, всъщност се равнява на 666, тя е символ на Страшния съд и предупреждава за вечността без Бога, на която се осъждат живелите извън благодатта и възкръсналите за осъждане антихристи. Нейната първа съставка (наричам я условно ІѠД0ЛБ ‘долина’) е палиндром на 8-ата буква ѳ (SѠΛW), която означава дебнешото в земния рай зло. Обърнатият образ на ІѠД0ЛБ представя низвергнатата и стъпкана змия. Непосредствено следващият я триконечен кръст изобразява вече същата тази змия на кол, символ на победеното зло.

Триконечният кръст в образа на глаголическия знак Т обаче влиза в още една опозиция – последното от писмената в Константин-Кириловата азбука, което символизира Христос обновител на човечеството в образа на медната змия, спасила Израил (Числа 21: 9. IV Цар. 18: 4. Иоан 3: 14–15), стои по диагонал срещу ѳ⁹, деветата буква, символизираща древната змия⁹⁵, пленила нявга в студената си хватка Земята като обиталище на човечеството след изреченото от Бога проклятие над него заради грехопадението на прародителите.

безброй	Т ³⁰⁰⁰⁰									Еон
хиляди	1000 ѳ	2000 Ш, Ѱ	3000 ѳ	4000 ѳ	5000 Δ	6000 P/Q/b	7000 €,\\$€	8000 ѳ	9000 ѳ	Есхатон
стотици	100 б	200 ѳ	300 ѳ	400 ѳ/ѳ	500 ѳ	600 b / Q	700 ѳ	800 дл/ѳ	900 ѳ	Милениум
десетици	10 ѳ, ѳ	20 ѳ	30 ѳ	40 ѳ	50 ѳ	60 ѳ	70 P	80 ѳ	90 ѳ	Христов век
единици	1 +	2 ѳ	3 ѳ	4 ѳ	5 ѳ	6 ѳ	7 ѳ	8 ѳ	9 ѳ	Генезис

Заклучение

И така, двойката глаголически букви АЗЪ и ТЪ представлява модифициран палиндром от два кръстни знака, които бележат началния и крайния жалон в свещената история на Божия път към човека. С АЗЪ – дивно знамение на първотворната светлина, излязла от Истинното Слънце в ден един на Творческия Шестоднев, започва свещеноисторическият наратив за Божествения домострой, а с Голготския ТАВ – знака на Завета, завършва разказът за Божия план за спасението на Човека. Оттам насетне следва повествованието за пътя на човечеството към (или срещу) Бога в човешката история, която пишем и до днес. АЗЪТ е Себеизявата на Предвечното Божие Слово от първо лице, открило ни се в даденото ни от Бога време, докато ТЪ е познатият от човека Бог в трето лице според даре-

⁹⁵ Сиреч супостатът, приел нейния лик.

ната ни за това благодат и вложената ни от Твореца мяра. АЗЪ и ТЪ – това са първият и последният АМИН: първият – светотворческият благослов, създал мирозданието, последният – гласът от небето, бележещ свършека на тоя свят, но заедно с това и вечността. Буквата на първожданата светлина, на откровението и външната Божия изява, и буквата на Божествения мрак, на съкровения вътрешен живот на Бога в Себе си – Неговата невнятна за нашия сетивен опит и умственото ни възприятие тайна. Между двете букви е извървяният чрез останалите глаголически писмена път на човешкото богопознание, отначало осмисляно като светлина за просвета на тези, у които то тепърва се вкоренява, но впоследствие осъзнато като непроницаема тъма от достатъчно приближилия се до Богосъзерцанието и прозрял непрестъпността на Божествената същност човешки ум. Съзнавайки това и ние, да кажем смиреномъдро в своята молитва:

„Г<ОСПОД>И, И<ИСОУ>СЕ ХРИСТЕ, ПОВЕЛИ СЪХРАНИТИ СВЪТЪЗ МРАКА МОЕГО БЕЗ ВЪСЪВКОГО ВРЪДА МРАКОМЪ СВЪТА ТВОЕГО“. АМИНЪ.

БИБЛИОГРАФИЯ/ REFERENCES

- Акобян 2018:** Акобян, Р. Х. Попытка выявления прототипов глаголических букв на основе сравнительного анализа с буквами кириллицы и ближневосточных систем письма. – В: *Метаморфозы истории. Научный альманах*. Псков: Псковский гос. ун-т, 2018. Вып. 2, 30–58. [**Akobjan 2018:** Akobyan, R. H. Popytka vyjavlenia prototipov glagolicheskikh bukv na osnove sravnitel'nogo analiza s bukvami kirillitsy i blizhnevostochnykh sistem pi's'ma. – V: *Metamorfozy istorii. Nauchnyy almanah*. Pskov: Pskovskiy gos. un-t, 2018. Vyp. 2, 30–58.]
- Велчева 1985:** Велчева, Б. Абецедар. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия*. Т. 1. Гл. ред. П. Динев. Ред. Л. Грашева, Св. Николова. София, 1985, 20–26. [**Velcheva 1985:** Velcheva, B. Abetsedar. – V: *Kirilo-Methodievska entsiklopedia*. Т. 1. Gl. red. P. Dinekov. Red. L. Grasheva, Sv. Nikolova. Sofia, 1985, 20–26.]
- Вереекен 1995:** Вереекен, Ж. Названия глаголических букв и иудейско-христианская традиция. – В: *Palaeobulgarica*, год. 19 (1995), бр. 1, 5–14. [**Vereeken 1995:** Vereeken, Zh. Nazvania glagolicheskikh bukv i iudejsko-hristianskaja traditsia. – V: *Palaeobulgarica*, god. 19 (1995), br. 1, 5–14.]
- Георгиев 1956:** Георгиев, Е. Кирил и Методий основоположници на славянските литератури. София: Изд. на БАН, 1956, 295 с. [**Georgiev 1956:** Georgiev, E. *Kiril i Metodiy osnovopolozhnitsi na slavyanskite literaturi*. Sofia, 1956, 295 s.]

- Гранстрем 1955:** Гранстрем, Е. Э. О происхождении глаголической азбуки. – В: *Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы*. Т. 11. Москва–Ленинград: АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом), 1955. Т. 11, 300–313. Online PDF. Дата обращения: 27 декември 2024. [**Granstrom 1955:** Granstrom, E. Э. О proishozhdenii glagolicheskoy azbuki. – V: *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury Instituta russkoj literatury*. Т. 11. Moskva–Leningrad: AN SSSR. In-t rus. lit. (Pushkin. Dom), 1955. Т. 11, 300–313. Online PDF. Data obra-shthenia: 27 dekabrya 2024.]
- Демкова, Дробленкова 1968:** Демкова, Н. С., Дробленкова, Н. Ф. К изучению славянских азбучных стихов. – В: *Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы*. Т. 23. Ленинград: АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом), 1968, 27–61. [**Demkova, Droblenkova 1968:** Demkova, N. S., Droblenkova, N. F. K izucheniju slavyanskih azbuchnyh stihov. – V: *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury Instituta russkoj literatury*. Т. 23. Leningrad: AN SSSR. In-t rus. lit. (Pushkin. Dom), 1968, 27–61.]
- Димитрова 1995:** Димитрова, Е. Наблюдения върху формалната основа на глаголицата и старата санскритска писменост. – В: *Ави-Тохол: исторически сборник*. 1995. Т. 2, 21–30. [**Dimitrova 1995:** Dimitrova, E. Nablyu-denia varhu formalnata osnova na glagolitsata i starata sanskritska pismenost. – V: *Avi-Tohol: istoricheski sbornik*. 1995. Т. 2, 21–30.]
- Димитрова 2012:** Димитрова, И. Глаголицата в символен аспект – нови теории. – В: *Науч. тр. УниБИТ*, 2012. Т. 10. София, с. 371–394. [**Dimitrova 2012:** Dimitrova, I. Glagolitsata v simvolen aspekt – novi teorii. – V: *Nauch. tr. UniBIT*, 2012. Т. 10. Sofia, 371–394.]
- Димитрова 2021:** Димитрова, И. Глаголицата в съвременните изследвания. Теории за произхода на глаголицата. София, 2021. [**Dimitrova 2021:** Dimitrova, I. Glagolitsata v savremennite izsledvania. Teorii za proizhoda na gla-golitsata. Sofia, 2021.]
- Динеков, П., Кувев, К., Д. Петканова 1974:** *Христоматия по старобългарска литература*. София, 1974, 96–98. [**Dinekov, P., Kuev, K., D. Petkanova 1974:** *Hristomatia po starobalgarska literatura*. Sofia, 1974, 96–98.]
- Добрев 2005:** Добрев, Ив. Глаголицата. София, 2005. [**Dobrev 2005:** Dobrev, Iv. Glagolitsata. Sofia, 2005.]
- Загребин 1981:** Загребин, В. М. Заупокойные стихиры азбуконне в сербском Требнике XIII века. – В: *Археографски прилози*, 1981, бр. 3, 65–91. [**Zagrebina 1981:** Zagrebina, V. M. Zaupokojnye stihiry azbukovne v serbskom Trebnike XIII veka. – V: *Arheografski prilozhi* 1981, br. 3, 65–91.]
- Иванова-Константинова 1971:** Иванова-Константинова, Кл. Два неизвестни азбучни акростиha с глаголическа подредба на буквите в среднобългарски празничен миней. – В: *Константин-Кирил Философ. Доклади от симпозиума, посветен на 1100-годишнината от смъртта му*. Отг. ред. П. Динеков. София: Изд. на БАН, 1971: 350–365. [**Ivanova-Konstantinova 1971:** Ivanova-Konstantinova, Kl. Dva neizvestni azbuchni akrostiha s glagolicheska podredba na bukвите v srednobalgarski praznichen miney. – V: *Konstantin-Kiril Filosof. Dokladi ot simpoziuma, posveten na 1100-godishninata ot smartta mu*. Отг. ред. P. Dinekov. Sofia: BAN, 1971: 350–365]
- Илиева 2014:** Илиева, Л. Абецедар на славянска азбука, предхождаща глаголицата и кирилицата. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2014. Доклад, четен на Третия международен конгрес по българистика (София, 23–26 май 2013). [**Ilieva 2014:** Ilieva, L. Abetsedar na slavyanska azbuka, predhozhdashta glagolitsata i kirilitsata. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2014. Doklad, cheten na Tretia mezhdunaroden kongres po balgaristika (Sofia, 23–26 may 2013).]
- Илчев 1985а:** Илчев, П. Азбуки. – *Кирило-Методиевска енциклопедия*. Том I. А–З. Гл. ред. П. Динеков. Ред. Л. Грашева, Св. Николова. София 1985, 34–49. [**Ilchev 1985a:** Ilchev, P. Azbuki. – *Kirilo-Methodievska entsiklopedia*. Том I. А – Z. Gl. red. P. Dinekov. Red. L. Grasheva, Sv. Nikolova. Sofia 1985, 34–49.]
- Илчев 1985б:** Илчев, П. Глаголица. – *Кирило-Методиевска енциклопедия*. Том I. А–З. Гл. ред. П. Динеков. Ред. Л. Грашева, Св. Николова. София 1985, 491–509. [**Ilchev 1985b:** Ilchev, P. Glagolitsa. – *Kirilo-Methodievska entsiklopedia*. Том I. А – Z. Gl. red. P. Dinekov. Red. L. Grasheva, Sv. Nikolova. Sofia 1985, 491–509.]
- Йончев, Йончева 1982:** Йончев, В., Йончева, О. Древен и съвременен български шрифт. София, 1982. [**Yonchev, Yoncheva 1982:** Yonchev, V., Yoncheva, O. Dreven i savremenен balgarski shrift. Sofia, 1982.]
- Йончев 1997:** Йончев, В. Азбуката от Плиска, кирилицата и глаголицата. София, 1997. [**Yonchev 1997:** Yonchev, V. Azbukata ot Pliska, kirilitsata i glagolitsata. Sofia, 1997.]
- Карпенко 1998:** Карпенко, Л. Б. Семиотика глаголицы. – В: *Славяноведение*. 1998, бр. 6. Москва: ИСЛ РАН, 61–68. [**Karpenko 1998:** Karpenko, L. B. Semiotika glagolitsy. – V: *Slavyanovedenie*. 1998, br. 6. Moskva: ISL RAN, 61–68.]
- Карпенко 1999:** Карпенко, Л. Б. Славянская священная азбука: Семиотический анализ в контексте Библии. Саратов: Изд-во Самар. гуманитар. акад., 1999. [**Karpenko 1999:** Karpenko, L. B. Slavyanskaja svjash Tennaja azbuka: Semioticheskij analiz v kontekste Biblii. Saratov, 1999.]
- Карпенко 2004:** Карпенко, Л. Б. Священная азбука Кирилла. Самара, 2004. [**Karpenko 2004:** Karpenko, L. B. Svjash Tennaja azbuka Kirilla. Samara, 2004.]
- Кипарский 1968:** Кипарский, В. О. О происхождении глаголицы. – В: *Климент Охридски: материали за негово-то честване по случай 1050 години от смъртта му*. Ред. Б. Ангелов. София, 1968, 91–97. [**Kiparskiy 1968:**

- Kiparskij, V. O. O proishozhdenii glagolitsy. – V: *Kliment Ohridski: materiali za negovoto chestvane po sluchay 1050 godini ot smartta mu*. Red. B. Angelov. Sofia, 1968, 91–97.]
- Кувев 1968:** Кувев, К. Черноризец Храбър. София, 1968. [**Kuev 1968:** Kuev, K. Chernorizets Hrabar. Sofia, 1968.]
- Никольский 1928:** Никольский, Н. К. К вопросу о сочинениях, приписываемых Кирилу Философу. – В: *Известия по русскому языку и словесности*. Т. I, кн. 2. Ленинград, 1928, 1–37. [**Nikol'skij 1928:** Nikol'skij, N. K. K voprosu o sochinenijah, pripisyvaemyh Kirillu Filosofu. – V: *Izvestia po russkomu yazyku i slovesnosti*. Т. I, кн. 2, Leningrad, 1928, 1–37.]
- Попов 1985:** Попов, Г. Триодни произведения на Константин Преславски. София, 1985. [**Popov 1985:** Popov, G. Triodni proizvedenia na Konstantin Preslavski. Sofia, 1985.]
- Попов 2013:** Попов, Г. Старобългарска църковна поезия за Рождество Христово и Богоявление. Книга първа. Климента пясни. София, 2013. [**Popov 2013:** Popov, G. Starobalgarska tsarkovna poezia za Rozhdestvo Hristovo i Bogoyavlenie. Книга първа. Klimenta pyasni. Sofia, 2013.]
- Прохоров 1992:** Прохоров, Г. М. Глаголица среди миссионерских азбук. – В: *Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы*. Т. 45. С.-Пб.: АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом), 1992, 178–199. [**Prohorov 1992:** Prohorov, G. M. Glagolitsa sredi missionerskih azbuk. – V: *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury Instituta ruskoj literatury*. Т. 45. SPb.: AN SSSR. In-t rus. lit. (Pushkin. Dom), 1992, 178–199.]
- Савельева 1993:** Савельева, Л. В. Сакральный смысл славянской азбуки: Напутственное слово Первоучителей славян. *Север*. 1993, № 3. Петрозаводск, 152–158. [**Savel'eva 1993:** Savel'eva, L. V. Sakral'nyj smysl slavjanskoj azbuki: Naputstvenno slovo Pervouchitelej slavjan. *Sever*. Petrozavodsk, 1993, № 3, 152–158.]
- Савельева 1994:** Савельева, Л. В. Славянская азбука: дешифровка и интерпретация первого славянского поэтического текста. *Проблемы исторической поэтики*. 1994, № 3, 13–31. [**Savel'eva 1994:** Savel'eva, L. V. Slavjanskaja azbuka: deshifrovka i interpretatsia pervogo slavjanskogo poeticheskogo teksta. – *Problemy istoricheskoj poetiki*. 1994, № 3, 13–31.]
- Савельева 1998:** Савельева, Л. В. К интерпретации славянского буквенного имени как текста. С.-Пб.: СПбГУ, 1998. [**Savel'eva 1998:** Savel'eva, L. V. K interpretatsii slavjanskogo bukvennogo imennika kak teksta. S.-Pb.: SPbGU, 1998.]
- Смядовски 1993:** Смядовски, Ст. Българска кирилска епиграфика. IX – XV век. София, 1993, 243 с. [**Smyadovski 1993:** Smyadovski, St. Balgarska kirilska epigrafika. IX—XV vek. Sofia, 1993, 243 s.]
- Станчев, Попов 1988:** Станчев, Кр., Попов, Г. Климент Охридски. София, 1988, 160–169. [**Stanchev, Popov 1988:** Stanchev, K., Popov, G. Kliment Ohridski. Sofia, 1988, 160–169.]
- Степанов 1991:** Степанов, Ю. С. Несколько гипотез об именах букв славянских алфавитов в связи с историей культуры. – В: *Вопросы языкознания*. 1991, бр. 3, Москва, 23–45. [**Stepanov 1991:** Stepanov, Ju. S. Neskol'ko gipotez ob imenah bukv slavjanskih alfavitov v svjazj s istoriej kul'tury. – V: *Voprosy jazykoznanija*. 1991, br. 3, Moskva, 23–45.]
- Тодоров 2020:** Тодоров, Г. Щастиего да бъдеш православен. София, 2020. [**Todorov 2020:** Todorov, G. Shtastieto da badesh pravoslaven. Sofia, 2020.]
- Трендафилов 1987:** Трендафилов, Хр. Сказание за буквите на Черноризец Храбър. Рецепция и функция. – Във: *Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 11. Стара българска литература. Литература на Българското възраждане*. София, 1987, 91–98. [**Trendafilov 1987:** Trendafilov, Hr. Skazanie za bukvite na Chernorizets Hrabar. Retseptsia i funktsia. – Vav: *Vtori mezhdunaroden kongres po balgaristika. Dokladi. Т. 11. Stara balgarska literatura. Literatura na balgarskoto vazrazhdane*. Sofia, 1987, 91–98.]
- Успенский 2005:** Успенский, Б. А. О происхождении глаголицы. – В: *Вопросы языкознания*. 2005, 1, 63–76. [**Uspenskij 2005:** Uspenskij, B. A. O proishozhdenii glagolitsy. *Voprosy jazykoznanija*. 2005, 1, 63–76.]
- Хабургаев 1986:** Хабургаев, Г. А. Старославянский язык. 2-е изд. Москва, 1986. [**Haburgaev 1986:** Haburgaev, G. A. Staroslavjanskij jazyk. 2-e izd. Moskva, 1986.]
- Ягич 1911:** Ягич, В. Глаголическое письмо. – В: *Энциклопедия славянской филологии*. Под ред. И. В. Ягича. ИОРЯС, Вып. 3. Санкт-Петербург, 1911. [**Jagich 1911:** Jagich, V. Glagolicheskoe pis'mo. – V: *Энциклопедия slavjanskoj filologii*. Pod red. I. V. Jagicha. IORJAS, Vyp. 3. Sankt-Peterburg, 1911.]
- Chunchich 1996:** Chunchich, M. The Oldest Croatian Type of Glagolitic Script. – In: *Journal of Croatian Studies*. New York, 1995–1996. Vol. 36–37, 19–53.
- Dobrovský 1814:** Dobrovský, J. Slovanica. Zur Kenntniss der alten und neuen slawischen Literatur. Prag, 1814.
- Ericsson 1970:** Ericsson, K. The slavonic Alphabet a Credo. Das heidnische und christliche Slaventum. – In: *Acta II Congressus internationalis historiae Slavicae Salisburgo-Ratisbonensis anno 1967 celebrati*. Wiesbaden, 1970, 105–120.
- Geitler 1883:** Geitler, L. V. Die albanesischen und slavischen Schriften. Wien, 1883.
- Kiparsky 1964:** Kiparsky, V. Tschernochvostoffs Theorie über den Ursprung des glagolitischen Alphabets. – In: *Cyryllo-Methodiana*. Köln–Graz, 1964, 393–400.

- Marti, Veder 2000:** Marti, R. Veder, W. Die Freiburger Diskussionrunde zur Entstehung der Glagolica. In: Miklas, H., Richter, S., Sadoski, V. *Glagolitica. Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur*. Wien. ÖAW, 2000, 227–243.
- Miklas 2007:** Miklas, H. Schrift und Bild. Zur Darstellungsfunktion der Glagolica des Slavenlehrers Konstantin-Kyrill. – In: *Vom Körper zur Schrift*/ eds. M. Schnitter, E. Vavra, H. Wenzel. Sofia, 2007, 45–79.
- Rački 1861:** Rački, Fr. Pismo slovjensko. Zagreb, 1861.
- Sambunjak 1998:** Sambunjak, S. Gramatofija konstantina filozofa solonskoga. Hipoteza o postanku i značenju glagoljice. Zagreb: Demetra filoloska biblioteka dimitrija slavica, 1998.
- Samilov 1970:** Samilov, M. Das glagolitische Alphabet. Das heidnische und christliche Slaventum. – In: *Acta II Congressus internationalis historiae Slavicae Salisburgo-Ratisbonensis anno 1967 celebrati*. Eds. W. Hensel et al. Wiesbaden, 1970. (Annali instituti slavici; VI). 98–104.
- Šafařík 1861:** Šafařík, P. Über den Ursprung und die Heimat des Glagolitismus. Prag, 1858.
- Taylor 1883:** Taylor, I. The Alphabet. An account of the origin and development Letters. Vol. 1, 2. London: K. Paul, Trench, 1883.
- Vajs 1932:** Vajs, J. Rukověť Hlaholské Paleografie. Uvedeni Do Knizniho Pisma Hlaholskeho. Praha, 1932.
- Vynke, Detrez 1992:** De l' Origine et de la Structure de l' Alphabet glagolitique. – In: *Orientalia lovavaniensia periodica*. 1992, 23, 219–250.

Справочници/ Reference Works

БИБЛИЯ, сиреч Книгите на Свещеното Писание на Ветхия и Новия Завет. Издава Св. Синод на Българската православна църква. София: Свети Синод на БПЦ, 1992. [**BIBLIA**, sirech Knigite na Sveshtenoto Pisanie na Vethia i Novia Zavet. Izdava Sv. Sinod na Balgarskata pravoslavna tsarkva. Sofia: Sveti Sinod na BPTS, 1992.]

Православная энциклопедия. Под общ. ред. Патриарха Моск. и всея Руси Алексия II [до 2008 г.], Патриарха Моск. и всея Руси Кирилла [с 2009 г.]. Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2000–2025. [**Pravoslavnaja entsiklopedia**. Pod obshch. red. Patriarkha Mosk. i vseya Rusi Aleksiya II [do 2008 g.], Patriarkha Mosk. i vseya Rusi Kirilla [s 2009 g.]. Moskva: Tserkovno-nauchnyy tsentr «Pravoslavnaya entsiklopediya», 2000–2025.]

Электронная еврейская энциклопедия ОРТ < <https://eleven.co.il/> > [**Elektronnaya evreyskaya entsiklopediya** ORT < <https://eleven.co.il/> >]